

Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
Odsjek za historiju
Katedra za arheologiju

Amina Karaica

**Prahistorijska ishrana i njen utjecaj na razvoj kulturoloških fenomena
prahistorije Balkana**

(završni diplomski rad)

Mentor: prof. dr. Adnan Kaljanac

Sarajevo, 2022

Sadržaj

1. Uvod.....	3
2. Historijat istraživanja	5
3. Prahistorijska ishrana	8
3.1 Ishrana paleolita, mezolita i dolazak “neolitskog paketa”	8
3.2. Lov i ribolov	13
3.3. Sakupljanje divljih plodova i uzgoj voća	17
3.4. Poljoprivreda.....	20
3.5. Domestifikacija životinja	26
3.6. Upotreba dijelova životinja i sekundarna produkcija.....	32
4. Kulturološki fenomeni	38
4.1. Kanibalizam i kult lobanje	38
4.2. Kultovi plodnosti	44
4.3. Kult predaka.....	55
4.4. Manifestacije i kultovi rogatih životinja	63
5. Zaključak.....	70
6. Popis slika i tabela	73
7. Sažetak	75
8. Summary	76
9. Bibliografija	77
10. Biografija	87

1. Uvod

Kao rezultat snalažljivosti, raznolikih iznenađujućih okolnosti i susretanja s nepoznatim, neki od prvih hominida koji su obitavali na teritoriji Balkana su razvili veliki varijetet tehnologija s ciljem pribavljanja hrane. Od pećinskog čovjeka paleolita do stručnog ribara iz sojeničkog željeznodobnog naselja, razvio se veoma širok spektar načina preživljavanja, zatim shodno tome, kompleksna akumulacija kulturoloških radnji s ciljem poboljšanja istih. Linija između stvarnosti i nadprirodnih vjerovanja je u prahistorijskim periodima bila veoma tanka, nekada gotovo i nepostojeća; s obzirom na limitirano znanje neandertalca kasnog paleolita – a vjerovanja se prenose s koljena na koljeno.

Kroz ovaj rad ćemo uz pomoć postojećih analiza arheoloških nalaza i pojedinih historijskih izvora o ishrani i kulturološkim fenomenima, kreirati veze i elaborirati izvore kulturoloških kompleksa i praksi koji su kao i ishrana, bile dio svakodnevnog života. Na osnovu arheoloških nalaza, u vidu umjetničkih izražaja i oltarnih prostora u zatečenim kontekstima, moguće je kreirati sliku o kulturološkim radnjama koje su tadašnji stanovnici Balkana obavljali s ciljem poboljšanja njihove veze sa silama kojima su pripisivali ono neopisivo i srodno s izvorima prehrane. Kreiranje takve slike i isticanje prehrambenih komponenti u pojedinim kultovima jeste upravo primarni cilj ovog rada.

Kada govorimo o konkretnim primjerima, selekcija lokaliteta prahistorije sa teritorije Balkana je rađena na osnovu bogatstva materijalnim nalazima, razrađenosti i familiarnosti s istim. Prilikom odabira nalaza za čiju elaboraciju je potrebna nešto detaljnija analiza podataka, imalo se na umu da to bude odabir nešto recentnije istraživanih prahistorijskih lokaliteta. S ciljem održavanja nekog vida kontinuiteta, kroz cijelokupan rad će se u pojedinim trenucima vraćati na već pomenute lokalitete, neki od kojih su Badanj kod Stoca u Bosni i Hercegovini, pećina Krapina u Hrvatskoj, pećina Franchthi sa sjevera Grčke, Lepenski vir, Belovode i Gomolava u Srbiji, Monkodonja u blizini Istre u Hrvatskoj te Donja Dolina kod Gradiške u Bosni i Hercegovini.

Tokom kreiranja slike o prahistorijskoj ishrani, obraćati će se pažnja na nalaze koji govore o poljoprivredi i stočarstvu (od starta domestikacija biljaka i životinja), te o ostalim aktivnim praksama koje su nastale kao rezultat pomenutih, s eventualnim fokusom na sekundarnu produkciju. Pored oslanjanja na prezerviranu floru i faunu, analizirat će se i indirektni nalazi koji govore o samom prisustvu zemljoradničkih radnji.

Iako je rad soritiran tematski, tokom razrade informacija o individualnim privrednim djelatnostima, obraćati će se pažnja na hronološki slijed s ciljem isticanja postepenog procesa razvitka elaboriranog. Kako je pomenuto, stavljen je veliki akcenat na arheološke nalaze kao primarne komponente pojedinih hipoteza o razvitku kulturoloških fenomena. Pored istih, tokom diskusije o kultovima, u pojedinim situacijama će se referirati na Homerovu Ilijadu, time dodavajući kratku historijsku analizu pojedinih radnji za koje se smatra da imaju istinitih značajki.

Za vrijeme izrade ovog rada, crpljena je literatura od stručnjaka koji su radili na prethodno pomenutim lokalitetima, kao što su Alojz Benac, Ćiro Truhelka, Šime Batović, Dragoslav Srejšović, Borivoj Ćović i Marija Gimbutas. Za usmjeravanja kao i glavnu pomoć tokom kreiranja skeleta ovog rada, korišteno je svih pet tomova *Praistorije jugoslavenskih zemalja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine*, kao i *Arheološki leksikon Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* i *Arheološki leksikon* Dragoslava Srejšovića. Veliku pomoć tokom elaborata lokaliteta najstarijih prahistorijskih perioda (paleolita, mezolita i neolita) su predstavljala djela Catherine Perlès, Douglass W. Baileyja te Ivora Karavanića.

2. Historijat istraživanja

Konkretna arheološka istraživanja na teritoriji Balkana su započela pri kraju devetnestog stoljeća, što se poklapa sa općim razvitkom arheologije kao nauke u Evropi.¹ Neka od prvih iskopavanja prahistorijskih nalazišta na teritoriji Balkana su Ljubljansko barje u Hrvatskoj (1875.)², neolitsko naselje Butmir kod Sarajeva u Bosni i Hercegovini (između 1893. i 1896.)³, paleolitska pećina Krapina u Hrvatskoj (1899.)⁴ i sojenička naselja Ripač i Donja Dolina u Bosni i Hercegovini (prva decenija dvadesetog stoljeća)⁵. Veliki broj iskopavanja za vrijeme zadnjih decenija devetnaestog stoljeća se poklapa sa periodima u kojima su osnivane velike muzejske institucije. Takav slučaj je na primjer sa Zemaljskim muzejom Bosne i Hercegovine u Sarajevu, koji je otvoren u 1888. godini.⁶ Kada se već govori o razvitku arheologije na teritoriji Bosne i Hercegovine, veliki doprinos i podsticaj na arheologiju je predstavljalo obilježnje prahistorijskih nalazišta okolice Sarajeva za vrijeme Kongresa arheologa i antropologa 1894. godine. u Sarajevu.⁷

Arheološka nalazišta koja su prethodno navedena, predstavljaju ona koja su kreirala temelje za daljnja istraživanja kultura kojima će se pripisati. Nažalost, iz ovog perioda istraživanja, arheolozi su se više fokusirali na istraživanja pojedinih komponenata naselja ili individualnih grobova, umjesto istraživanja cijelina ili komplikovanih ostataka naselja. Izuzetak u zapaženom predstavlja arheologija u Hrvatskoj.⁸ Neka od iskopavanja na teritoriji Hrvatske, koja su se postepeno razvila u široko istraživanje i analiziranje nalaza, jeste na nalazištu Monkodonja kod Istre (već od 1883. godine)⁹, koje predstavlja jedno od najpoznatijih nalazišta sjeverozapada Balkana da ima vezu sa kulturom Mikenjana. Od 1896. godine, nalazište Donja Dolina u blizini Gradiške se u nekoliko navrata u naredne dvije decenije istraživalo od strane Franje Fiale i Ćire Truhelke.¹⁰ Donja Dolina se od prvih iskopavanja ističe u prahistorijskoj arheologiji Bosne i Hercegovine, primarno zbog otkrića drvenih čamaca 1901. godine.¹¹

¹ Benac, Garašanin, Srejović, 1979, str. 12

² Miloglav, 2019, str. 113

³ Marijanović, 1988, str. 16

⁴ Frayer, Orschiedt, Cook, et al., 2006, str. 520

⁵ Čović, 1988, str. 24

⁶ Dautbegović, 1988, str. 13 - 15

⁷ Čović, 1988b, str. 78

⁸ Benac, Garašanin, Srejović, 1979, str. 12

⁹ Hansel, Miholović i Teržan, 2015, str. 27 - 28

¹⁰ Čović, 1988b, str. 77 - 78

¹¹ Truhelka, 1902, str. 136 - 137

Početak dvadesetog stoljeća dešavala su se istraživanja bogatih mezolitskih, neolitskih i ranobrončanodobnih lokaliteta Tesalije, kao što su Rahkmani, Dimini i Tsangli¹², što je rezultiralo u velikim grupnim publikacijama kao što je *Prehistoric Thessaly* A. J. B. Wacea i M. S. Thompsona 1912. godine.

Za period prije početka i nakon Prvog svjetskog rata, vrijedi pomenuti istraživanja nalazišta Vinča u Srbiji od strane Miloja Tasića, prvo od 1908. do 1913. i zatim 1924, te od 1928. do 1933. Nakon publiciranja nalaza ovih arheoloških istraživanja u nekoliko tomova, Vinča će postati jedan od najznačajnijih lokaliteta perioda neolita u Evropi.¹³ Pozitivna eskalacija u istraživačkim kampanjama na Balkanu se neće desiti sve do poslije završetka Drugog svjetskog rata, kada se stručni kadar širi i metode rada unprjeđuju, posebice kada se govori o teritorijama država bivše Jugoslavije. Neki od lokaliteta koju su istraženi u ovoj fazi su Danilo i Smilići u Hrvatskoj, Obre i Lisičići u Bosni i Hercegovini, te Lepenski vir u Srbiji.¹⁴ Nakon Drugog svjetskog rata se vidi veliki broj publikacija u vidu revizija prethodnih arheoloških iskopavanja, sa fokusom na specifične kulturološke fenomene ili periode. Kada se konkretno govori o prahistorijskoj ishrani, vrijedi pomenuti članak Alojza Benca *O ishrani prehistorijskih stanovnika Bosne i Hercegovine u Glasniku Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* 1951. godine. Kao jedan od radova u kojima je nalazište ponovno analizirano na osnovu postojećih zaključaka u kombinaciji sa novijim nalazima, jeste članak Zdravke Marića o Donjoj Dolini također u *Glasniku Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* (1964). Iste godine se publicira knjiga Alojza Benca *Studije o kamenom i bakarnom dobu u sjeverozapadnom Balkanu*. Šime Batović piše članak u izdanju tada *Jugoslavenske akademije nauka i umjetnosti* (1967), gdje ističe veze kulta mrtvih perioda neolita Dalmacije sa poljoprivredom, rad koji je pomogao Alojzu Bencu 1971. godine da također piše o vezama pronađenih dječijih skeleta sa navedenim kulturološkim fenomenom na lokalitetu Obre II u članku *Glasnika Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*.

Između 1967. i 1979. se realizovala kampanja na nalazištu pećine Franchthi na sjeveru Grčke, potvrđujući postojanje slojeva od perioda gornjeg paleolita do kraja neolita.¹⁵ Sredinom sedamdesetih godina radilo se na iskopavanjima lokaliteta Varna u Bugarskoj¹⁶, čiji grobni nalazi

¹² Wace, Thompson, 1912, str. 7

¹³ Benac, Garašanin, Srejšović, 1979, str. 13

¹⁴ Ibid, str. 14 - 14

¹⁵ Douka, Perlès, Valladas et al., 2011, str. 1133

¹⁶ Gimbutas, 1977, str. 39

će poslužiti Mariji Gimbutas u sklapanju hipoteze o prestanku dominacije kulta velike majke, kulta o kojem je objavila opsežne studije nekoliko godina kasnije u knjizi *The Goddesses and Gods of Old Europe* (1882). Od značaja je također pomenuti pronalazak i istraživanje paleolitskog nalazišta Badanj kod Stoca u Hercegovini 1976. godine, o kojem piše Đuro Basler.¹⁷ Nadalje za vrijeme osamdesetih u svijetu istraživanja vidova ishrane u prahistoriji, Andrew Sherratt predstavlja model o sekundarnoj produkciji. Ovo je model koji postaje veliki napredak i pomoć u daljem istraživanju privrede prahistorije.

Početak 21. stoljeća se dešava veliki napredak u istraživanju prahistorijskih kulturoloških pojava na teritoriji Balkana. Prvo treba navesti rad Douglass W. Baileyja *Balkan Prehistory* (2000) u kojem sumira arheološke podatke i zaključke o prahistorijskim lokalitetima Srbije, Bugarske, Trakije, sjeverne Grčke i ostalih područja u blizini obala Dunava. Zatim radove Ivora Karavanića kao što su *Život neandertalca* (2004), *Prapočetci religije: simbolika i duhovnost u paleolitiku* (2015) i *Starije kameno doba* (2015). Također trenutno stanje teorijske arheologije koje se bazira na slobodnijem kreiranju hipoteza u vidu “malih priča” i obraćanja pažnje na održavanju “društvene istine”¹⁸ je dalo više prostora i slobode u pravljenju veza arheoloških nalaza sa kulturološkim i socijalnim fenomenima.

Za vrijeme druge decenije 21. stoljeća, Arheološki muzej Istre radi na publikaciji tomova o prethodno navedenom nalazištu brončanog doba Monkodonja kod Istre, od kojih je za analizu ishrane stanovnika tog naselja bitan treći tom izdat 2020. godine. Još neki od autora koji se u ovoj fazi arheologije Balkana bave ishranom i/ili kulturološkim fenomenima prahistorije jesu Catherine Perlès, Ina Miloglav, Preston Miracle, Brunislav Marijanović, Marija Jovanović i Dragana Filipović.

¹⁷ Basler, 1976, str. 5

¹⁸ Šošić Klindžić, 2015, str. 145

3. Prahistorijska ishrana

3.1 Ishrana paleolita, mezolita i dolazak “neolitskog paketa”

Iako arheološka istraživanja s fokusom na period paleolita na teritoriji Balkana, posebice na teritorijama država bivše Jugoslavije, nisu najobilnija; ona poznata nam govore veoma interesantne informacije kada govorimo o ishrani tadašnjeg čovjeka. Raznoliki materijalni nalazi upućuju ne samo na vidove ishrane koji su bili prisutni u paleolitsko doba, već i na određene socijološke aspekte koji su morali biti razvijeni, kako bi se realizovao način pribavljanja namirnica za svakodnevnu ishranu. Tako, na primjer, lokalitet Mujina pećina, koji se nalazi između gradova Trogira i Splita u Hrvatskoj, predstavlja jedan lokalitet relevantan za ovaj elaborat. Ovi nalazi se na osnovu litičke analize datiraju u kasni musterijen¹⁹, pa će nam kao takvi proidirati uvid u tadašnji život *Homo Neanderthalensis* Balkana.

Mujina pećina je relativno mala, 10 metara duboka i 8 metara široka.²⁰ Bez obzira na to, u njoj je ustanovljeno 2524 životinjskih koštanih nalaza i životinjskih zuba.²¹ Identifikacija i detaljnija analiza istih je obavljena uz pomoć *Graham Clark Zooarchaeology Laboratory Cambridge University*, koji posjeduje fundus skeletne faune pleistocena Balkana.²² Iako nisu sve kosti u dobro očuvanom stanju, ustanovljeni su dakako solidni tragovi ljudskog djelovanja na njima – oštećenja i abrazije od bacanja, urezi od alatki, kao i nagorenost.²³ Faunalni nalazi s tragovima nagorenosti; njih svega 2%²⁴, se mogu interpretirati kao rezultat nekog neuspjelog oblika pripreme hrane na vatri. Identificirano je ukupno 12 različitih vrsta sisara, od kojih su najdominantnije divokoze (*rupicapra rupicapra*), kozorozi (*capra ibex*) i crveni jeleni (*cervus elaphus*). Ostali koštani nalazi pripadaju velikim bovidima, medvjedima, vukovima pa i konjima.²⁵

Na pojedinim nalazištima paleolita, nije moguća ovako direktna analiza faune kao dokaz konzumiranja mesa. U takvim slučajevima, može se vršiti analiza na skeletnim nalazima hominida

¹⁹ Miracle, 2005, str. 85

²⁰ Karavanić, Miracle, Culberg et al, 2008, str. 259

²¹ Miracle, 2005, str. 86

²² Karavanić, Miracle, Culberg et al, 2008, str. 263

²³ Miracle, 2005, str. 87

²⁴ Ibid, str. 85 - 88

²⁵ Ibid

pronađenih na lokalitetu, kako bi se kreirala slika ishrane istih, posljednjih nekoliko godina njihovog života. Ova analiza se vrši mjerenjem omjera stabilnih izotopa ugljika (C^{13}) i dušika (N^{15}). Omjer navedenih varira ovisno o tome da li je individua dobivala bjelančevine iz biljnih ili životinjskih proizvoda.²⁶ Takav slučaj je sa arheološkim lokalitetom pećina Vindija iz Hrvatskog Zagorja, na kojem je vršena ovakva analiza na skeletnim ostacima neandertalaca. Analizom je ustanovljeno da ovi neandertalci imaju visoku količinu N^{15} , što nam govori da im je primarni izvor proteina dolazio konzumacijom životinja, a ne biljaka.²⁷ Ovakav vid ishrane se poklapa sa ostalim nalazima ishrane evropskog neandertalca kasnog pleistocena.²⁸ Indirektni nalazi nekog oblika lova na životinje na ovom lokalitetu, mogu se vidjeti u koštanim i kamenim alatima. Vrijedi pomenuti koštana koplja, nekada intepretirana kao harpuni, kreirana od kosti medvjeda.²⁹

Jedan od nešto mlađih lokaliteta paleolita, a dobro istražen sa teritorije Balkana, jeste Badanj kod Stoca u Hercegovini, koji je otkriven u junu 1976. godine³⁰, kada je istraživan pod rukovodstvom Đure Baslera do 1978. Istraživanje se nastavilo desetak godina kasnije 1986, i trajalo je godinu dana pod rukvodstvom Zilke Kujundžić i R. Whallona³¹. Za vrijeme ovih istraživanja akumulirali su se bogati nalazi, prije svega litičke naravi kao i skeletni ostaci faune; podaci koji su korisni u elaboraciji stanja ishrane hominida. Prema Basleru, litika nalazišta se klasifikuje u kulturu kasnog epigravitijena.³² Na alatima se vidi veliki tehnološki i tipološki kontinuitet kroz istražene stratigrafske slojeve³³, a to bogatstvo industrije kamenih alatki dodatno opisuje i obogaćuju veliki nalazi odbitaka nastalih radom na kreiranju alatki bipolarnom tehnikom.³⁴ Pored alatki pravljenih od kamena, na ovom lokalitetu je otkriven i dobar broj koštanih alatki; u kojima se vidi neki blagi vid svijesti ekonomskih aspekata društva, to jeste uporabe ostataka od hrane u buduću korist za lov i ribolov. Ribolov je pomenut, jer po Whallonu neke od koštanih alatki sa ovog lokaliteta se klasifikuju kao harpuni, a ostali su šiljci, igle kao i čekići od

²⁶ Karavanić, 2015, str. 81

²⁷ Richards, Pettitt, Trinkaus, Smith, et al., 2000, str. 7664

²⁸ Ibid, str. 7665

²⁹ Karavanić, 1995, str. 30

³⁰ Basler, 1976, str. 5

³¹ Srejović, 1997, str. 101

³² Basler, 1984, str. 19

³³ Whallon, 1989, str. 9

³⁴ Ibid

jelenjeg roga.³⁵ Bez obzira na to što je Badanj privremeno stanište, ovaj oblik svijesti je koristan i za napuštanje lokaliteta i eventualno nošenje alatki i/ili materijala vani.

Pored ovakvih alatki namijenjenih za pribavljanje hrane, od kostiju i zuba ulovljenih životinja pravljeni su i raznoliki dekorativni predmeti, kao što su probušeni zubi (bilo oni za narukvice ili ogrice) i na sličan način tretirane školjke.³⁶ Upravo ovakav kulturološki aspekt nam dodatno opisuje razvitak načina života tadašnjih ljudi, koji je veći od svakodnevnice lova i prikupljanja hrane; o čemu će se naravno diskutovati kasnije u ovom radu.

Shodno kulturološkim aspektima i stupnju socijalizacije ove grupe, bitno je pomenuti da je za lov ovog perioda potreban dobar stupanj društvene organizovanosti i tehnološke razvijenosti da se sprovede.³⁷ Dakle u grupi jedna individua bi bila zadužena za privlačenje pažnje plijena, druga za napad iz blizine (do kreacije propulsera to jeste izbacivača alatki³⁸), treća za čvrsto držanje životinje koja zadaje kontranapad, i eventualno četvrte koja je nešto stručnija za rezanje mesa.

Naravno, potrebno je posvetiti i pažnju pomenutim nalazima faune, kako bi se još detaljnije opisala ishrana hominida lokaliteta Badanj kod Stoca perioda mlađeg kamenog doba. Na osnovu nalaza lomljenih kostiju i tragova struganja na istim, da se izvući zaključak da su se ulovljene životinje donosile u sklonište i pripremale za neki vid objeda. Ali s obzirom na to da su ovi skeletni nalazi u Badnju pronađeni parcijalno, to jeste da nema kompletnih životinjskih skeleta u pećini, vrlo vjerovatno da su se neki dijelovi tijela konzumirali na drugom mjestu, van skloništa.³⁹ Kroz istražene slojeve pećine faunalna konstanta jesu nalazi crvenog jelena (*cervus elaphus*), u tolikom broju da Whallon tvrdi je bez sumnje bio glavni izvor mesa, možda čak i cijelokupne ishrane.⁴⁰

Upravo na lokalitetima mlađeg paleolita kao što je Badanj, da se uočiti trend opadanja zastupljenosti gravetica kao i nešto bogatija količina pojedinih vrsta sisara, što upućuje na

³⁵ Whallon, 1989 str. 14

³⁶ Ibid

³⁷ Karavanić, 2015, str. 80

³⁸ Ibid, str. 133

³⁹ Whallon, 1989, str. 14

⁴⁰ Ibid

promijenu navika lova, to jeste fokus samo na određene vrste životinja na čiji lov se razvila određena navika i taktika.⁴¹

Sa postepenim završetkom paleolita i prelaskom u period mezolita, među ovakvim zajednicama dolazi do povećanja trenda ‘lovaca sakupljača’. Jedan od takvih kulturnih kompleksa se najbolje može opisati u sklopu nalazišta Lepenskog vira kod Đerdapa. Prema Dragoslavu Srejoviću, “u starijoj etapi kulture Lepenskog vira uspostavlja (se) kombinovana, sedelačko-mobilna ekonomika ribara, lovaca i sakupljača hrane”⁴². Kod ove kulture se već vidi fokus lova na određene životinje, pa tako faunalni nalazi sa pomenutog lokaliteta upućuju na dobro razvijen lov na divlja goveda, jelene i krupnu ribu. Srejović čak opisuje početke kultivacija biljaka i pripitomljavanja određenih životinja.⁴³

Međutim, bitno je također istaknuti da se ovakvi nalazi ne susreću do gotovo posljednje faze kulture Lepenski vir IIIa i IIIb, gdje koštani nalazi goveda (*bos taurus*) i svinje (*sus domesticus*) daju naznake pripitomljavanja.⁴⁴ Iz ranijih perioda između faza Lepenski vir I i II, analiza zooarheologa Sandora Bokonya je potvrdila postojanje samo pripitomljenog psa.⁴⁵ Borić i V. Dimitrijević u članku iz 2007. izlažu jednu veoma interesantnu teoriju, a to je vjerovatnoću da je upravo sredinom faze Lepenski vir III, grupa ljudi sa ovog lokaliteta došla u kontakt s nekom iznenađujuće mobilnom i razvijenom grupom, koja je po tehnološkim dostignućima već bila u fazi ranog neolita.⁴⁶ Međutim, ovakav napredak i potpuni prelazak u adekvatan sedentizam kakav ide uz “neolitski paket”, izgleda nije nikada bio razvijen na Lepenskom viru; te na ovom lokalitetu se ne viđaju dalji nalazi do otkrića skeletnih ukopa iz perioda eneolita. No stoji i teorija da je ovaj skeletni nalaz bio pomješan sa neolitskim slojevima, koji su se u vremenu iskopavanja grobne jame poremetili.⁴⁷ Pripadnici kulture Lepenskog vira su se najviše hranili ribom, to je poznato iz rezultata analize stabilnih izotopa na skeletima pronađenim na lokalitetima Lepenski vir, Vlasac i Skela Kladoven. Visina vrijednosti N¹⁵ izotopa, te sama datacija ovih nalaza uz pomoć C¹⁴ analize

⁴¹ Karavanić, 2015, str. 135

⁴² Srejović, 1979, str. 67

⁴³ Ibid

⁴⁴ Borić, Dimitrijević, 2007, str. 58

⁴⁵ Bokonyi, 1969, str. 224

⁴⁶ Borić, Dimitrijević, 2007, str. 68

⁴⁷ Ibid

je ukazala na specifičan ekosistem u kojem je izvor ribe dominantne u prehrani bio prisutan, to jeste Dunav.⁴⁸

Interkacije manjih grupa ovog perioda su naravno moguće, što je utvrđeno na nekoliko lokaliteta Balkanskog polustrva. Na osnovu materijalnih nalaza mjesta Sidari, paleolitsko-mezolitskog lokaliteta današnje teritorije sjevera Grčke, da se zaključiti da su postojale rane interkacije lovaca-sakupljača sa grupom hominida sa nalazišta pećine Franchthi, također današnja Grčka.⁴⁹ Stoji hipoteza da je upravo ova interkacija bila jedan od uzroka početka domestikacije životinja na ovim mjestima.⁵⁰ Kao još jedan dokaz interakcije je već pomenut lokalitet Badanj kod Stoca, na kojem je ustanovljena velika količina nalaza nakita kreiranog od školjki⁵¹, kulturološki kompleks koji se veže sa kulturama Jadrana.⁵² Bez obzira na to što je kultura Lepenskog vira bogata i naizgled razvijena za grupu koja je postojala za vrijeme mezolita, možda se ipak treba fokusirati na ideju da nije toliko bitno šta je uspješno proizvedeno, već način na koji jeste.⁵³ Tako da bi pronašli adekvatne nalaze dolaska neolitskog paketa ovakvih lokaliteta, potrebno je tražiti arheološke nalaze razvijenih tehnologija. Neke od karakteristika pomenutih tehnologija su glačane kamene alatke, razvijen način kreiranja keramike, adekvatni tragovi sedentizma u vidu nastambi i razvijena privreda koja upućuje na farmerski način života zajedno sa stočarstvom i zemljoradnjomi nekim vidom duhovne kulture.⁵⁴

Za razvitak neolita i samih kulturoloških praksi ovog perioda potrebno je postojanje dobre prirodne sredine, pod što spada adekvatan geografski položaj, zemlja, klima, vegetacija i do sada pominjana fauna.⁵⁵ Shodno okolini u kojoj se tada već *Homo Sapiens* nalazio, razvit će se metode pribavljanja hrane adekvatne za tu teritoriju. Nizinskim predijelima će dominirati poljoprivreda, planinskim domestikacija životinja, a na onim lokalitetima bližim morskim obalama kao što su u ovom slučaju Jadran i Hercegovina – ribolov. Kako se kulture neolita ovim tlom šire, one će se s vremenom kombinirati, tako da će kasnije i pojedine prakse nizinskih predijela biti prisutne i kod onih na Jadranu.

⁴⁸ Borić, 2006, str. 20

⁴⁹ Perlès, 2004, str. 46

⁵⁰ Ibid

⁵¹ Whallon, 1989, str. 14, Benac, 2012, str. 14

⁵² Benac, 2012, str. 15

⁵³ Çilingiroğlu, 2005, str. 2

⁵⁴ Ibid

⁵⁵ Ibid, str. 16

3.2. Lov i ribolov

Praktikovanje lova i ribolova kao svakodnevnih prakse koja se realizuje s ciljem pribavljanja namirnica za ishranu, prethodno se već rezimiralo tokom elaborata o vidovima ishrane za vrijeme paleolita i početka mezolita. Posmatranjem ostalih bića koja su okružavala neandertalce i njihovih načina ishrane, neandertalci su razvili svoj specifični stil lova. U planinskim predjelima Balkana koje presjeca rijeka Dunav, u periodu srednjeg i kasnog paleolita i ranog mezolita, lovljeni su crveni jeleni, lisice, bizoni i u nekim slučajevima medvjedi.⁵⁶ Ali kako se može zaključiti iz nalaza sa prethodno navedenih lokaliteta paleolita, lov na crvenog jelena doista dominira. Naravno praktikovan je i ribolov⁵⁷. Kao dokaz ovakve prakse na teritoriji Balkana, može se spomenuti navedeni koštani harpun sa lokaliteta Badanj kod Stoca napravljen od jelenjeg roga.⁵⁸

Kultura Lepenskog vira je veoma bogata nalazima koji upućuju na dobro razvijenu praksu lova, posebice na jelene. Na mezolitskom lokalitetu Vlasac, pronađeno je ukupno 2727 koštanih predmeta⁵⁹ kreiranih od kostiju preostalih nakon konzumiranja jelena i divljih svinja. Ove koštane alatke je Srejović prema funkciji sortirao u tri grupe: oružje za lov i ribolov, alatke za domaću upotrebu te alatke za rad u prirodi (polju i šumi).⁶⁰ Kada se govori o alatkama za ribolov, korišteni su mali deltoidni projektili od kosti kao i konične strelice od roga. Striktno za starije periode kulture Lepenskog vira, vežu se harpuni magdalenijskog tipa.⁶¹ Ribolov je očigledno igrao veliku ulogu, ne samo u sklopu ekonomije kulture već i kao dio duhovnog života ovih skupina. O tome se saznaje iz brojnih kulturnih figurina, koje uključuju i figure sa škragama, ribljim ljuskama, perajama i licima.⁶²

Za vrijeme mezolita, lokalitet pećine Franchthi na sjeveru Grčke je imalo bogato razvijenu ekonomiju lova i ribolova. Raznolika riba nije jedina morska životinja koja je konzumirana, sakupljani su razni tipovi morskih školjki kao i puževi.⁶³ Razvijena praksa konzumiranja morskih plodova je bila glavni izvor ishrane stanovnika ove pećine nekoliko stoljeća, Perlès navodi *možda*

⁵⁶ Tringham, 1971, str. 53

⁵⁷ Ibid

⁵⁸ Whallon, 1989, str. 14

⁵⁹ Srejović, 1979, str. 55

⁶⁰ Ibid

⁶¹ Ibid, str. 56

⁶² Srejović, 1969, str. 118

⁶³ Perlès, 2004, str. 28

četri.⁶⁴ Prije 12 000 godina, pećina je bila privremeno napuštena, te grupa koja nastavlja da rezidira na pomenutom prostoru, uveliko uključuje morske plodove u ishrani; znatno više od one prethodne koja se povremeno hranila divljim životinjama (svinjama i crvenim jelenima).⁶⁵ Prisustvo opsidijana sa otoka Melosa upućuje na prisutvo tog naroda u ovoj drugoj fazi, ili neki vid razmijene.⁶⁶ Velika količina prikupljenih nalaza ribljih kostiju ranog mezolita pećine Franchthi pripada tuni. Kostii ove ribe zauzimaju 20-40% faunalnih ostataka stratigrafskih jedinica pomenutog perioda.⁶⁷ Bez sumnje je ova velika riba predstavljala dobar izvor životinjskog proteina. Bogati faunalni nalazi tune još upućuju na zaključak da su tadašnji stanovnici lokaliteta imali razvijene vještine da ulove tako veliku životinju i da eksploatišu njezino meso.⁶⁸ Koštane alatke namijenjene za ribolov u vidu udica su također ustanovljene na ovom lokalitetu; slični primjerci su također pronađeni na Nea Nikomedei,⁶⁹ koje vuku veze sa poznatim neolitskim nalazištem južne Anatolije, Çatal Hüyükom.⁷⁰

Dobra analiza faunalnih ostataka ribljih kostiju je sprovedena s nalazima lokaliteta Vela Spila u blizini Korčule u Hrvatskoj. Od 3607 nalaza ribljih kostiju, identificirano je 2607, gdje daleko dominiraju lokarde/skuša (*scomber japonicus*) i murena (*muraenidae helena*); a još su lovljena tuna, orada i škrpina.⁷¹ Da se zaključiti da je riba igrala veliku ulogu u ishrani stanovnika čiji ostaci su pronađeni u slojevima perioda ranog mezolita.

Slojevito bogat lokalitet Crvena stijena u Crnoj Gori predstavlja jedan od periodno najzauzimanijih i najraznolikijih lokaliteta prahistorije tla država bivše Jugoslavije, sa utvrđenim petnaest kulturnih horizonata.⁷² Stanovnici mezolitskog perioda pećine Crvena stijena su bili odlični lovci. Dokazi o ovoj teoriji se mogu pronaći u informacijama o faunalnim ostacima i pronađenoj litici i koštanim alatkama. Benac pominje preko 5000 različitih životinjskih kostiju, od kojih su ustanovljeni ostaci jelena, veprova, divokoza, srna, divljeg goveda, jazavca kao i zeca i medvjeda.⁷³ Pronađeni su i ostaci morskih plodova, kao što su školjke i puževe kućice. Kada se

⁶⁴ Perlès, 2004, str. 30

⁶⁵ Bailey, 2000, str. 34

⁶⁶ Ibid

⁶⁷ Perlès, 2003, str. 81

⁶⁸ Ibid

⁶⁹ Perlès, 2004, str. 239

⁷⁰ Ibid, str. 54

⁷¹ Miracle, O'Connor i Rainsford, 2014, str. 314

⁷² Basler, 1979, str. 387

⁷³ Benac, 1964, str. 24

govori o litici, zastupljeni su rezači (chopper) i oruđa s udubljenjima namijenjeni za struganje (škruga).⁷⁴

Na pojedinim lokalitetima gdje za vrijeme ranog neolita zemljoradnja nije uvijek bila produktivna, oslanjalo se na lov i ribolov – takav slučaj ja bio na nalazištu Chavdar u Bugarskoj.⁷⁵ Situacija je nešto drugačija na nalazištima Tesalije, gdje je tadašnjim stanovnicima koji su bili veliki farmeri i u mogućnosti da se opskrbljavaju žitaricama, ponekad bio i izbor da se bave lovom i ribolovom. Na Pyrassosu u neolitskim slojevima su pronađeni ostaci faunalnih ostataka raznih ptica, reptila, riba, školjci kao i kornjača.⁷⁶ Nešto slično se može reći i za kasneolitski lokalitet Lisičići kod Konjica. U periodu kada je *neolitski paket* uveliko prisutan u obližnjim kulturama, to jeste razvijene vještine zemljoradnje i stočarstva, stanovnici ovog lokaliteta su primarno bili lovci. Od prikupljenih životinjskih skeletnih ostataka, Benac zaključuje kako su se prvenstveno bavili lovom, i to na jelene, veprove, divokoze, srne, divlja goveda, pa čak i jazavce, lisice i vukove.⁷⁷ Veoma je interesatna Benčeva konstatacija o socijalnim aspektima ove prakse i kakve uloge je imala u tadašnjem stanovništvu. Lisičići su bili komunalno uređeni, posebice u prve dvije građevinske faze, u kojima su imali velika centralna ognjišta okružena nastambama. Lov na veće životinje je također zahjtevao određeni timski rad. Benac ovo sve pomenuto naziva odrazom kolektivne ishrane naselja.⁷⁸

Na nalazištu Monkodonja u blizini Istre, ribarstvo je igralo ulogu u ekonomiji ovog naselja. Pored ribe, konzumirani su i drugi morski plodovi kao što su raznolike školjke, puževi i rakovi.⁷⁹ Prema konstatacijama Cornelia Becker, pretpostavljena količina akumulacije ovih morskih plodova je prevazilazila potrebe stanovnika ovog utvrđenog naselja – što bi upućivalo na to da je Monkodonja imala razvijen veći ruralni gospodarski sustav, da je ono bilo centralno naselje koje je opskrbljivalo okolna.⁸⁰ Pored direktnih faunalnih nalaza, na razvijeno ribarstvo Monkodonje

⁷⁴ Benac, 1964, str. 25

⁷⁵ Bailey, 2000, str. 49

⁷⁶ Perlès, 2004, str. 171

⁷⁷ Benac, 1958, str. 83 - 85

⁷⁸ Ibid, str. 86

⁷⁹ Mihalović i Teržan, 2020, str. 575

⁸⁰ Ibid, str. 576

upućuju i nalazi koštanih šila i dvojnih šiljaka, za koja se pretpostavlja da su služila kao alatke za pletenje ribarskih mreža⁸¹ i ribarskih udica.⁸²

Sa prijelaza sa bronačno u željezno doba centralnog Balkana, na pojedinim lokalitetima ribarstvo idalje igra ulogu u ishrani. Arheološki nalazi sojeničkih naselja Donja Dolina i Ripač u Bosni i Hercegovini upućuju upravo na to. U sklopu sojeničkog naselja na Donjoj Dolini, pronađena je velika količina ribljih kostiju. Pored samih ostataka ulovljenih riba, pronađen je gotovo cijelokupan pribor za praktikovanje ribolova – brončane udice, koštani harpuni i brončane osti. Na osnovu nalaza metalnih i drvenih igala i malih drvenih i keramičkih kolutića, Stipčević smatra da je to pokazatelj da su stanovnici sojeničkog naselja Donje Doline pravili ribarsku mrežu.⁸³ Osim što su ustanovljeni pomenuti nalazi opreme potrebne za ribolov, ispod konstrukcija dvije sojenice su pronađena dva drvena čamca napravljena od debala – monoksili. Oba čamca su pronađena ispod temelja sojenica⁸⁴, što može aludirati na neki oblik funeralne prakse ili na neki vid kulta predaka. Jedna od interpretacija pozicije ovih čamaca jeste, da prije izgradnje sojenica, preci stanovnika su se bavili ribolovom, te se njihov glavni alat (brod) ukopao na mjesto prije gradnje kuće, u vidu preuzimanja vještina i mudrosti preminulog vezana za ribolov. Čamac pronađen 1904. je najveći od dva, čije su dimenzije 12,38 metara dužine i cir. 95 centimentara širine u najširem dijelu (stražnjoj četvrtini).⁸⁵

Može se izvući zaključak da su lov i ribolov jedne od najranijih i najraširenijih prahistorijskih radnji koje se obavljaju u svrsi pribavljanja hrane. Od grupnog lovljenja divljači i ribe s kamenim alatkama i koštanim harpunima u Hercegovini na lokalitetu Badanj kod Stoca, do odlično razvijene ekonomije ribolova s udicama, ribarskim mrežama i čamcima, na lokalitetu Donja Dolina kod Bosanske Gradiške, se vidi postepen i kontinuiran razvitak i pristvo ove prakse kroz prahistoriju.

⁸¹ Puc, 2020, str. 275

⁸² Ibid, str. 279

⁸³ Stipčević, 1989, str. 111

⁸⁴ Truhelka, 1902, str. 135 i 1906, str. 102

⁸⁵ Truhelka, 1906, str. 105

3.3. Sakupljanje divljih plodova i uzgoj voća

U sklopu prahistorijskog lovačko-sakupljačkog načina života, koji postoji još od vremena paleolita⁸⁶, jedna od komponenti istog jeste razvijanje vještina o prikupljanju samoraslih plodova iz trenutne okoline. Prema Dragoslavu Srejoviću, kultura Lepenskog vira je imala dobru kontrolu nad eksploatacijom teritorija na kojima su obitavali.⁸⁷ Iako se ne pominju specifični nalazi flore, autor pominje da postoje “ostaci korišćenih vrsta iz životinjskog i biljnog sveta”.⁸⁸ Nadalje u mezolitskim slojevima pećine Franchthi, utvrđen je veliki spektar voća i orašastih plodova Mediterana, kao što su divlja pistacija (*pistacia spontaneum*), divlji badem (*prunus amygdalus*), divlja kruška (*pyrus amygdaliformis*), divlji ječam (*hordeum spontaneum*), divlje masline (*olea oleaster*) te žirevi (*fagaceae quercus*).⁸⁹ Za mnoge od ovih plodova je bila potrebna određena vrsta prerade prije konzumacije. Žirevi su toksični bez termičke obrade, a divlja kruška bi bila suviše tvrda; te su one najvjerovatnije kuhane.⁹⁰ Oblini brojevi govore o pažljivom poznavanju ovih biljaka; kao i planskom prikupljanju.

Na pojedinim lokalitetima ranog neolita Tesalije (Sesklo, Otzaki i Argissa) iznenađujuće otkriće su predstavljali pronađeni florani ostaci divljih smokvi, kao i grozdastih plodova vinove loze.⁹¹ U kasnijim periodima neolita, vidi se veća raznolikosti u prikupljenim divljim biljkama, pa tako na lokalitetu Belovode je prisutan drijen (*cornus mas*), divlja jagoda (*fragaria vesca*), divlja šljiva (*punus cf.*), divlji lješnik (*corylus avellana*), divlja jabuka (*malus spontaneum*), malina i kupina (*rubus idaeus/fruitcosus*) te abrovina (*sambucus ebulus*).⁹² Izgleda da su drijen i divlji lješnjak imali veliku ulogu u ishrani tadašnjeg stanovništva Belovode, s obzirom da je njih među sakupljenim plodovima najviše pronađeno.⁹³

Višeperiodno nalazište Dikili Tash sjeveroistoka Grčke, sa nalazima evidentiranim u neolitskom sloju, providiraju veoma interesantnu i bogatu sliku sakupljačkog načina života ljudi koji su tada obitavali telovima ovog lokaliteta. Pored nalaza uzgajanih žitarica i laguma, u

⁸⁶ Perlès, 2004, str. 3

⁸⁷ Srejović, 1979, str. 64 - 66

⁸⁸ Ibid, str. 64

⁸⁹ Perlès, 2004, str. 17

⁹⁰ Ibid, str. 163

⁹¹ Ibid

⁹² Filipović, 2021, str. 239

⁹³ Ibid, str. 242

nastambama su ustanovljeni tragovi i cijeloviti nalazi žireva (*quercus spontaneum*), grožđa (*vitis vinifera L.*), divljih kruški (*pyrus amygdaliformis*), smokvi (*figus carica L.*) i kupina (*rubus fruticosus L.*).⁹⁴ Nalazi krušaka, grožđa i žireva su koncentracijski najbogatiji, prisutni u različitim formama i na više mjesta.⁹⁵ Odlično su prezevirani cijeli primjerci divljih krušaka koje su odložene zajedno sa stabljikama i sjemenima unutar posuda. Način na koji je koža smežurana upravo upućuje na to.⁹⁶ Posebno su interesantni nalazi iz kuće br. 1 u kojoj su pronađene keramičke posude sa bogatom količinom košpica i kože grožđa. Analiza taloga ovih posuda daje rezultat o prisustvu vinske kiseline – što govori o tome da je ovo voće prezervirano u tečnoj formi. Prema autorici Valamoti, stanje u kojem su pronađeni ovi talozi i ostaci voća u keramičkoj posudi je jedan od stadija fermentacije i pravljenja vina.⁹⁷

Za vrijeme mlađeg neolita, na lokalitetu Butmir kod Sarajeva, pronađeni su nalazi divljih jabuka (*pirus malus*), lješnika (*coryllus avellana*) te ovsika (*bromus secalinus*); zbog čega prema Bencu ovaj lokalitet predstavlja primjer s najbolje dokumentovanom sakupljačkom djelatnošću butmirske kulture.⁹⁸

Na lokalitetu vučedolske kulture Ervenice u Vinkovcima, prema arheobotaničkoj analizi, 7% prikupljenih floralnih ostataka pripada samoniklim biljkama iz okolice naselja. Radi se o nalazima ostataka drijena (*cornus mas*), abdovine (*sambucus ebulus*) i zimske trešnje (*physalls alkekengl*).⁹⁹ Osim što su pomenute biljke bile dio ishrane ovog naroda, prema autorici Ini Miloglav, vjerovatno su imale i ljekovitu ulogu.¹⁰⁰

Sakupljeni plodovi su imali veliku ulogu na brončanodobnoj gradini Monkodonja kod Istre. Osim toga što su se divlji plodovi sakupljali u raznolike svrhe, na Mediteranu u ovo doba, posebice na lokalitetima ovakvog tipa, uzgajana je domestificirana varijacija prethodno navedene vinove loze.¹⁰¹ Sjemenke vinove loze su pronađene mineralizirane, što je rezultiralo u njihovom velikom otpornošću u vapnenačkom tlu. Ovo upućuje na to da se Monkodonja nalazila u vinogradskom

⁹⁴ Valamoti, 2014, str. 38

⁹⁵ Ibid, str. 39

⁹⁶ Ibid, str. 41

⁹⁷ Ibid, str. 41 - 42

⁹⁸ Benac, 1979, str. 438

⁹⁹ Miloglav, 2018, str. 127

¹⁰⁰ Ibid

¹⁰¹ Mihovilić, Hänsel, Teržan et al, 2009, str. 35

području.¹⁰² Veoma je interesantna konstatacija Torke, Becker i Puc, da se na Monkodonji kao mamac na udicama za lovljenje ribe nekada koristilo voće.¹⁰³ Osim nalaza vinove loze na lokalitetu Monkodonja, pronađeni su i ostaci žira (*fagaceae quercus*) te kupina i malina (*rubus idaeus/fruitcosus*).¹⁰⁴ Nalazište Donja Dolina kod Bosanske Gradište je također bogato raznolikim nalazima sakupljenih samoniklih plodova. Neki od konstatovanih primjera su jabuka (*pirus malus*), drijen (*cornus mas L.*), divlja šljiva (*prunus spinosa/institia/padus L.*), vinova loza (*vitis vinifera L.*), divlja malina (*rubus idaeus*) i lješnik (*coryllus avellana*).¹⁰⁵

Na osnovu do sada izvedenih činjenica, posebice podataka sa iskopavanja i recentnijih konstatacija, kao što su lokaliteti Ervenica u Vinkovcima, Belovode i Dikili Tash, da se primijetiti da je tek za vrijeme prošlog stoljeća postojao masivni fokus na analizu uzgajane flore. Arheologinja Soultana Maria Valamoti iznosi zaključak kako je dugo vremena postojala određena pristranost i selektivna arheobotanička analiza tokom arheoloških istraživanja, zanemarujući razvijene taktike prikupljanja divljeg voća i orašastih plodova.¹⁰⁶

¹⁰² Kroll, 2015, str. 105

¹⁰³ Puc, 2020, str. 279

¹⁰⁴ Kroll, 2015, str. 105

¹⁰⁵ Maly, 1904, str. 490 - 492

¹⁰⁶ Valamoti, 2014, str. 36

3.4. Poljoprivreda

Zbog velikog napretka koji se dogodio za vrijeme akumulacije tehnologija u sklopu prethodno opisanog “neolitskog paketa”, diskutovanje o ostalim privrednim granama, posebice u mlađim periodima prahistorije, postaje dosta jednostavnije. Na osnovu direktnih i indirektnih nalaza prahistorijskih nalazišta na teritoriju Balkana, uspješno se može kreirati slika o postepenoj kultivaciji određenih biljaka; te kada u pojedinim kulturama poljoprivreda dominira kao glavni izvor ishrane, a kada ne. Naravno treba uzeti u obzir da pojedini lokaliteti koji daju siromašne tragove poljoprivrednog rada, su možda u datom periodu predstavljali neki oblik privremene solucije ili klima nije bila pogodna¹⁰⁷.

Lokaliteti Bugarske na kojima je dobro zabilježeno prisustvo ranog neolita, providiraju doista odlične informacije; ne samo s arhebotaničkog aspekta već i kada se govori o popratnim elementima zemljoradnje. Analize prezerviranih ostataka žitarica utvrđenih na ovim lokalitetima, govore o velikoj raznolikosti uzgajanih žitarica, sa pet ili više sorti na svakom nalazištu.¹⁰⁸ Radi se o lokalitetima: Kovačevo, Rakitovo, Yabalkovo, Slatina, Dzhulyunitsa, Koprivets te naselja tipa tel Karanovo, Azmak i Kapitan Dimitriev.¹⁰⁹ Pored ovih nalaza flore, na ovim lokalitetima su utvrđeni interesantni litički nalazi. Na lokalitetu Slatina, u sloju ranog neolita koji je u sklopu karanovo kulture, pronađene su retuširane bladete od kojih su kreirani srpovi.¹¹⁰ Nalazi ovakve alatke su pronađeni na do sada pomenutim ranoneolitskim lokalitetima karanovo kulture.¹¹¹ Nalazi koštanih ranoneolitskih srpova su pronađeni i u Tesaliji na lokalitetu Argissa¹¹² zatim na nalazištima Sesklo i Rachmani.¹¹³

Tadašnji stanovnici ovih neolitskih nalazišta za vrijeme razvoja poljoprivrednih vještina, su primarno uzgajali žitarice, i to definitivno najdominantiji su bili dvoznasta – *triticum dicocum* i jednoznasta pšenica – *triticum monococum*¹¹⁴. Tu su naravno bile prisutne i mahunarke kao što su grašak, grah, grahorice, lupine i leća.¹¹⁵ Dominantnost pojedinih žitarica i mahunarka se u

¹⁰⁷ Bailey, 2000, str. 140

¹⁰⁸ Gurova, 2012, str. 7

¹⁰⁹ Ibid

¹¹⁰ Ibid, str. 8

¹¹¹ Ibid, str. 7

¹¹² Perlès, 2004, str. 78

¹¹³ Ibid, str. 239

¹¹⁴ Perlès, 2004, str. 155

¹¹⁵ Ibid, str. 155

današnjoj arheologiji potvrđuje uz pomoć matematičkih izražaja. Nažalost za pojedine od starije istraženih lokaliteta takve informacije ne postoje. Na lokalitetu Belovode u istočnoj Srbiji, uz pomoć adekvatne arheobotaničke analize, prezentovano je stanje prisutnih uzgajanih žitarica, laguma i sakupljenih biljaka, orašastih plodova i voćki. Iako je većina sakupljenih nalaza sa ekspedicija 2012/13. godine pronađena u spaljenom stanju¹¹⁶, ustanovljena je bogata prisutnost uspješno domestificiranih sorta ječma i pšenice. Iako je zabilježeno da su nalazi prezevirane pšenice na lokalitetu Belovode bogati, cifra se ne može porediti sa takozvanom novom sortom koja je nastala kombinacijom jednozrnaste i dvozrnaste pšenice; kojem pripada 59% of sveukupne prikupljene analizirane flore.¹¹⁷ Što govori ne samo o tome kojom su se žitaricom tadašnji stanovnici Belovode hranili, već i njihove vještine da u ranom neolitu uspješno uzgajaju novu vrstu.

Slika 1: Crtež i prikaz koštanog srpa sa nalazišta tel Karanovo. Preuzeto od Gurova, 2012, str. 9

Na lokalitetu Nea Nikomedeia, bez obzira na to što je velika količina nalaza flore bila oštećena do nivoa gotovo nemoguće klasificiranosti¹¹⁸, očuvano je i analizirano 10 835 karboniziranih tragova žitarica i laguma. Kada se govori o prisustvu osnovnih žitarica, dominira pšenica (*triticum dicoccum*), ali također i prisustvo nalaza leće (*lens culinaris*) je znatno.¹¹⁹ U poređenju sa ostalim

¹¹⁶ Filipović, 2021, str. 236

¹¹⁷ Ibid, str. 238

¹¹⁸ Van Zeist, Botemma, 1971, str. 524

¹¹⁹ Perlès, 2004, str. 155

lokalitetima navedenih u ovom segmentu (Tabela 1) na lokalitetu Nea Nikomedeia znatno najviše je zabilježeno prisustvo ječma (*horedum vulgare*).¹²⁰ U sklopu cijelokupnog stambenog naselja, otkrivene su prostorije kreirane u svrhu skladištenja i pripreme hrane, zajedno s ognjištem.¹²¹ Što predstavlja indirektan dokaz o tome da su stanovnici ovog lokaliteta unaprijed razmišljali o sakupljanju žitarica i čuvanju istih za kasniju upotrebu.

Adekvatan primjer lokaliteta na kojem dominira zemljoradnja perioda kasnijeg neolita jeste Obre I u blizini Kaknja u Bosni i Hercegovini. Veoma bogati direktni nalazi prezerviranih žitarica upravo upućuju na to da je ova praksa bila dobro razvijena.¹²² Prema analizi prezervirane flore od strane J. Renfrew, da se primijetiti velika dominacija pšenice (*triticum monococum*), ječma (*hordeum vulgare*) i leće (*lens esculenta*).¹²³

Prema analizi stratigrafske slike od strane Alojza Benca, zaključuje se da se razvitak ovog naselja u periodu neolita dešavao kontinuirano¹²⁴; što nam govori o tome da se privredni razvitak, u ovom slučaju poljoprivredni, dešavao postepeno i uzajamno. Cijelokupan fokus na poljoprivredu stanovnika ovog nalazišta zaokružuju nalazi dječijih grobova, koji su locirani u stambenim jamama i ispod manjih kamenih tumula.¹²⁵ Na osnovu sličnih nalazišta ovakvih tipova lokaliteta u predjelima Dalmacije i Italije, Šime Batović isto povezuje s teorijom H. Dumitrescu, da su djeca žrtvovana ili kultno sahranjena u vidu nekog kulta plodnosti zemlje¹²⁶, o čemu će detaljnije biti govora kasnije u ovom radu.

Još jedan lokalitet srodan Obre I jesu Lisičići kod Konjica, na kojima zemljoradnja također ima visoku poziciju u cijelokupnoj ekonomiji neolitske grupe. Na ovom lokalitetu, nešto su interesantniji indirektni nalazi koji govore o samoj konzumaciji uzgojenih žitarica u vidu ostataka na žrvnjevima i pečenih tragova kod ognjišta i peći.¹²⁷ Također, dobro razvijena lovačka kultura stanovnika Lisičića perioda neolita je omogućila redovnu kreaciju koštanih alatki od ulovljenih životinja, koje su korištene u među ostalim praksama i za poljoprivredu.¹²⁸

¹²⁰ Perlès, 2004, str. 155

¹²¹ Ibid, str. 186

¹²² Benac, 1971, str. 61

¹²³ Ibid, str. 62

¹²⁴ Benac, 1971, str. 62

¹²⁵ Benac, 1979, str. 423 - 424

¹²⁶ Batović, 1967, str 282

¹²⁷ Benac, 1958, str. 84

¹²⁸ Ibid, str. 89

Tabela 1: Dominantne uzgajane žitarice i lagumi perioda neolita na Balkanu

<i>Latinski naziv</i>	<i>Uobičajni naziv</i>	<i>Rani neolit</i>			<i>Kasni neolit</i>	<i>Eneolit</i>	<i>Brončano i željezno doba</i>
		<i>Belovode</i> ¹²⁹	<i>Nea Nikomedeia</i> ¹³⁰	<i>Slatina</i> ¹³¹	<i>Obre II</i> ¹³²	<i>Ervenica</i> ¹³³	<i>Donja Dolina</i> ¹³⁴
<i>Triticum monococcum (einkorn)</i>	Pšenica	779/5633 (14/100%)	276/10835 (2,5/100%)	Prisutno	Prisutno ¹³⁵	Prisutno	/
<i>Triticum dicoccum (emmer)</i>	Pšenica	382/5633 (7,2/100%)	2859/10835 (26/100%)	Prisutno	Prisutno	Prisutno	/
<i>T. monococcum/dicoccum/'nova sorta'</i>		3288/5633 (59/100%)	/	/	/	/	/
<i>Triticum spelta</i>	Spelta/krupnica	/	/	/	/	Prisutno	/
<i>Triticum aestivum/durum</i>	Meka/tvrda pšenica	22/5633 (0,39/100%)	/	/	/	Prisutno	/
<i>Triticum vulgare Vill</i>	Pšenica + ječam	/	/	/	/	/	Prisutno
<i>Hordeum vulgare</i>	Ječam	16/5633 (0,29/100%)	2168/10835 (20/100%)	/	Prisutno	Prisutno	Prisutno
<i>Lens culinaris</i>	Leća	81/5633 (1/100%)	5431/10835 (20/100%)	/	Prisutno	/	Prisutno
<i>Pisum sativum</i>	Grašak	18/5633 (0,32/100%)	48/10835 (0,5/100%)	/	/	/	Prisutno
<i>Lagzminosae sativa</i>	Grah/Lagum	/	3/10835 (0,02/100%)	Prisutno	/	/	/

*"/" ne označava nužno da žitarica/lagum na lokalitetu nije prisutna/an, već da informacije ne postoje

¹²⁹ Filipović, 2021, str. 238

¹³⁰ Van Zeist, Botemma, 1971, str. 525 – 534 i Perlès, 2004, str. 158

¹³¹ Bailey, 2000, str. 54

¹³² Benac, 1971, str. 61

¹³³ Miloglav, 2018, str. 125

¹³⁴ Maly, 1904, str. 487 - 490

¹³⁵ Ibid i Gimbutas, 1970, str. 294

Prethodno pomenute vještine koje bi se razvile tokom eksperimentisanja metoda zemljoradnje i cijelokupnog razvitka naselja, dakako utječu na to kakvi će finalni zemljoradnički produkti biti. Svijest stanovnika o klimi u okolini u kojoj se nalaze igra veliku ulogu. Dokaz takve svijesti se saznaje sa lokalitetom naselja tipa tel Platia Magoua Zarkou u sjeveru Grčke, gdje je van Andel nakon veoma detaljne geološke analize utvrdio da su neolitski stanovnici nalazišta regularno iskorištavali godišnje periode poplava zemljišta, kako bi prije zemljoradnje tlo bilo što plodnije.¹³⁶ Sličan zaključak je i Dannell izvukao analizom lokaliteta Chavdar u Bugarskoj, gdje su tadašnji stanovnici iskorištavali trenutke kada je obližnja rijeka Topolnitsa imala nešto spušteniji vodostaj, obavljajući poljoprivredne poslove na toj obali.¹³⁷

Podatke o tada aktivnoj poljoprivredi skupina je potrebno tražiti ne samo u sklopu direktnih nalaza uzgajanih žitarica, već i unutar natambenih kompleksa. Žitarice i sakupljano sušeno voće je moralo na neki način biti odlagano za vrijeme hladnijih dana u godini. Prema Björk, keramičke posude iz ranog neolita su suviše male kako bi služile za neki vid pitosa; ali također, skladištenje hrane je krucijalno za razvijenu ekonomiju ranog sedentizma.¹³⁸ Na lokalitetu ranog neolita Tesalije Argissa, utvrđeni su tragovi pravougaonog ognjišta, ugrađenog u zemlju pod nastambice sloja XXVIIIb.¹³⁹ U blizini istog je pronađeno blago udubljenje puno pepela i prepečene keramike u fragmentima, što je po Milojčiću nalaz kuhinjske instalacije.¹⁴⁰ Tesalijski lokalitet Achilleion, u fazi IIa daje nalaze sličnih ognjišta, koji su popraćeni s jamskim pećnicama¹⁴¹ gdje su uz pomoć dobro ugrijanog kamena pekli hljeb pravljen od uzgojenih žitarica.

Ideja o postojanju skladišta se spekulira i na lokalitetu Nea Nikomedeia, s tri velike jame koje su nastale kao rezultat potrage za glinom, okružene tragovima pepela i fragmentirane tamnoplečene keramike. Prema Rodden, ovo je vjerovatno korišteno i za skladištenje hrane¹⁴²; međutim s obzirom na opisano, više upućuje na mjesto za pravljenje keramike i sličnih predmeta. Na ovom nalazištu, za vrijeme najranijih iskopavanja, utvrđeni su tragovi karboniziranih žitarica¹⁴³, što ipak upućuje na neki vid skladištenja hrane tadašnjeg stanovništva. Zapanjujuće kompleksno

¹³⁶ Bailey, 2000, str. 143

¹³⁷ Ibid

¹³⁸ Perlès, 2004, str. 166

¹³⁹ Ibid, str. 193

¹⁴⁰ Ibid

¹⁴¹ Perlès, 2004, str. 193

¹⁴² Ibid

¹⁴³ Rodden, 1996, str. 52

organizovano skladište za period neolita je utvrđeno na lokalitetu Slatina u zapadno-centralnoj Bugarskoj. Radi se o velikoj nastambi, dimenzija 13x10 metara, koja je namijenski podijeljena u dijelove za spavanje, pravljenje keramike, konzumiranje hrane i naravno skladištenje. U sjeverosjevernom dijelu nastambe, pronađeno je četrnaest keramičkih posuda, pune prezerviranim žitaricama gotovo do vrha. Samo u četiri ove posude je pronađeno više od 200 kilograma karbonizirane pšenice, ječma i graha.¹⁴⁴ Kada se govori o zemljoradnji za vrijeme eneolita, odlične informacije su sakupljene na lokalitetu vučedoske kulture Ervenice u Vinkovcima u Hrvatskoj, gdje je od pronađenih floralnih nalaza namijenski uzgojenih 18,98%, i to s velikom raznolikosti; sa prisutnim ječmom, ražom i nekoliko tipova pšenice.¹⁴⁵

Odlične indirektno nalaze aktivne i planirane poljoprivrede se mogu pronaći i u sličnim nalazima tavana, smočnica ili skloništa lokaliteta Donja Dolina kod Bosanske Gradiške. U sklopu sojenica ovog lokaliteta, pronađeni su tragovi bogato opremljenih tavana. Samo postojanje tavana, i utvrđeni nalazi velikih pitosa za spremanje žita¹⁴⁶, može poslužiti kao dobar indikator za skladištenje hrane – ne samo za periode kada žito ne upije, već i iz brige za ishranu u hladnijim danima.

S obzirom da se Donja Dolina nalazi na djelu Balkanskog poluotoka koji je udaljen od Jadranske obale, mjestu Evrope koji je poznat po toplim ljetima i hladnim zimama, stanovnicima ovog naselja u željeznom dobu snijeg nije bio nepoznanica, te su bili itekako svjesni da drugi načini ishrane o kojima će ubrzo biti riječi, nisu bili uvijek pouzdana solucija. Pored ustanovljenih tavana za skladištenje, Truhelka za vrijeme prvih istraživanja ovog lokaliteta navodi i postojanje manjih kuća nedaleko od sojenica, koje su najvjerojatnije služile kao ostave.¹⁴⁷ U sojenicama koje su pronađene na lokalitetu Donja Dolina su utvrđena glinena ognjišta, koja ne samo da su se koristila za grijanje, već i za pripremu namirnica i za pečenje keramičkih posuda koje bi se koristile za čuvanje i konzumiranje hrane. Zemljoradnja od perioda neolita pa do kraja željeznog doba, ne samo da je imala veliki utjecaj na ishranu stanovnika prethodno pomenutih nalazišta, već i na razvitak cijelokupne privrede društava i nekoliko socijoloških aspekata; uključujući realizaciju sedentizma, planiranje gradnje nastambi, trgovinu kao i međusobne odnose.

¹⁴⁴ Bailey, 2000, str. 54

¹⁴⁵ Miloglav, 2018, str. 125

¹⁴⁶ Čović, 1987, str. 270

¹⁴⁷ Ibid

3.5. Domestifikacija životinja

U poređenju sa zemljoradnjom kao praksom koja se gotovo upotpunosti veže za sedentizam, stočarstvo može biti i popratna komponenta nomadskog stila života. Prethodno smo tokom elaborata o neolitskom paketu i tranziciji iz perioda mezolit u neolit, pomenuli pojavu domestificiranog psa na lokalitetu Lepenski vir¹⁴⁸. Ali kada se govori o direktnim nalazima stočarstva, sada izuzimajući postojanje pastirskih pasa za ovu elaboraciju, potrebno je tražiti faunalne tragove na čijim kostima se vidi tranzicija iz divlje u pripitomljenu vrstu koja se uzgaja za konzumiranje. Popularna je teorija da su domestificirane ovce i koze na teritoriju južne Evrope, došle za vrijeme mezolita sa Bliskog istoka.¹⁴⁹ Ovo dodatno podržava teoriju da su dakle na teritoriji Balkana, tokom njihovog uzgajanja od strane novih eksperimentalnih stočara, domestificirane ovce imale određenog pretka.¹⁵⁰ Jedna od teorija o dolasku ovakvih vrsta na tlo Evrope jeste putem nekog vida razmijene.¹⁵¹

Prethodno se već govorilo o ovakvim kontaktima za vrijeme paleolita i mezolita (nalazišta Franchthi i Sidari iz današnja Grčke.¹⁵², Badanj kod Stoca i Jadran¹⁵³, i kontakt naroda Lepenskog vira s vanjskom grupom¹⁵⁴), stoga ova hipoteza nije nemoguća za elaborirati. Ustanovljeni tragovi domestificiranog bosa sa lokaliteta Argissa sjevera Grčke, predstavljaju jedne od najranijih tragova ovakve domaće životinje u Evropi, koji se datiraju u cir. 8800. godinu pr.n.e.¹⁵⁵ Međutim, još raniji tragovi domestificiranih bovida su otkriveni na Levantu i Kipru, na lokalitetima koji se klasificiraju kao pretkeramički neolit tip B.¹⁵⁶

U mlađim periodima kamenog doba, u sklopu razvijenog neolita; koze, ovce, svinje, krave i psi predstavljaju veoma očekivane faunalne tragove ovakvih lokaliteta.¹⁵⁷ Za uzgajanje pomenutih životinja, od strane stočara je potrebno znanje o njihovim aktivnostima, vidovima razmnožavanja kao i ishrani. Krucijalno je i uzimanje u obzir smrtnost pomenutih domaćih životinja. Prema

¹⁴⁸ Bokonyi, 1969, str. 224

¹⁴⁹ Tringham, 1971, str. 71

¹⁵⁰ Perlès, 2004, str. 41

¹⁵¹ Ibid, str. 42

¹⁵² Ibid, 2004, str. 46

¹⁵³ Benac, 2012, str. 15

¹⁵⁴ Borić, Dimitrijević, 2007, str. 68

¹⁵⁵ Perlès, 2004, str. 41

¹⁵⁶ Helmer, 1992, str. 51

¹⁵⁷ Perlès, 2004, str. 166

Danellovoj analizi neolitskih lokaliteta Bugarske, ovakve vrste nakon 6500. godine pr.n.e. su dobro održavane i nakon njihove prve zime¹⁵⁸, pa se čini da su klane mlade kao i u moderno doba.

Kada se govori o konkretnim primjerima, da se koriste gotovo isti arealima kao i za elaboraciju poljoprivrede, lokalitet ranog neolita na kojem stočarstvo dominira kao privredna grana jeste Obre I u blizini Kaknja. Tadašnji stanovnici pomenutog lokaliteta su primarno uzgajali domaća goveda, ovce i koze¹⁵⁹; što se poklapa s prethodno opisanim navikama neolitskih kultura Balkana od strane Pèrles i Baileya. Na ovom lokalitetu je za vrijeme kampanje Alojza Benca kasnih šesdesetih godina prikupljeno oko 7500 nalaza životinjskih kostiju, od kojih tri četvrtine pripada upravo domaćim.¹⁶⁰ U sklopu utvrđenih faunalnih ostataka domaćih životinja, 50-60% istih pripada mladom domaćem govedu.¹⁶¹ Prema zaključcima Benca u članku iz Glasnika Zemaljskog muzeja BiH iz 1973, kao i u Praistoriji jugoslavenskih zemalja II¹⁶², ranoneolitski stanovnici lokaliteta Obre I, pripadnici starčevo-impreso kulture, su se oslanjali na stočarstvo kao glavni izvor ishrane¹⁶³.

Za mesnu ishranu ranog neolita, veoma su interesantni su nalazi sa lokaliteta Vrbljanka Čuka, na kojem je obavljena analiza taloga iz keramičkih posuda providirala dokaze o preradi svinjskog mesa – nekog vida kuhanja.¹⁶⁴

Oblik stočarstva, sa različitim nivoima fokusa na životinjske vrste, je prisutan na velikoj količini lokaliteta koji pripadaju starčevo ili starčevo-impreso kulturi. Nalazišta ranog neolita kao što su Starčevo i Obre I su dali podatke o domestificarnim ovcama i kozama.¹⁶⁵ U Šumadiji na nalazištu u selu Divostin ustanovljeni su solidni faunalni ostaci koji govore o razvijenom stočarstvu, sa prisutnim mladim govedom (45%), kozama i ovcama (43%) te domaćim svinjama (4%).¹⁶⁶ Veoma su interesantni nalazi lokaliteta Rast u Rumuniji, na kojem je utvrđeno naselje oltenijske varijacije vinča kulture. Od svih otkrivenih faunalnih ostataka čak 92% pripada upravo domaćim životinjama.¹⁶⁷ Velika količina ovih pokrivenih lokaliteta su upravo oni na kojima je

¹⁵⁸ Bailey, 2000, str. 133

¹⁵⁹ Benac, 1972/73, str. 21

¹⁶⁰ Ibid, str. 20

¹⁶¹ Benac, 1979, str. 383

¹⁶² Ibid

¹⁶³ Benac, 1972/73, str. 21

¹⁶⁴ Naumov, Mitoski, Talevski et al, 2021, str. 374

¹⁶⁵ Garašanin, 1979, str. 138

¹⁶⁶ Ibid

¹⁶⁷ Ibid, str. 197

postojalo prisustvo starčevo i vinča kulture jedne za drugom, ili svake pojedinačno. Ali definitivno se da primijetiti određeni kontinuitet i razvitak stočarstva kao prakse na prijelazu sa starijeg u srednji neolit ovih lokaliteta.

Velika količina domestificiranih životinja, također vinča kulture, je ustanovljena na lokalitetu Gomolava. Uzgajale su se svinje, goveda, koze, ovce pa čak i guske; a također su pronađeni koštani nalazi domestificiranog psa.¹⁶⁸ Pored toga što, kao je prethodno pomenuto, psi asistiraju u uzgajanju ovaca, Clason na osnovu stanja lobanja pasa i abrazija na ostalim kostima, izdvaja zaključak da su ovi psi također bivali konzumirani.¹⁶⁹ Istu konstataciju izdvaja i Alojz Benac sa koštanima nalazima domaćih pasa sa lokaliteta Lisičići kod Konjica, na kojem su ovi ostaci pronađeni pomiješani sa kostima ostalih konzumiranih životinja (lovljenih i uzgajanih).¹⁷⁰

Kada se govori o periodu eneolita, postoji veća količina veoma interesantnih primjeraka pastirskih pećina, u kojima su stočari nomadi boravili neko vrijeme u vidu privremene solucije ili staništa u slučaju nužde. Takvi primjerci dominiraju u sklopu retz-gajari kulture, čija glavna karakteristika jeste polunomadstvo.¹⁷¹ Nalazišta ove kulture su u brežuljkastim predjelima, što je usko povezano uz razvijeno stočarstvo. Neka od nalazišta ovih pastirskih staništa se nalaze na visinama i do 810 metara nadmorske visine, kao što su Kevderica i Lubniške jame u Sloveniji.¹⁷² Nadalje u sklopu eneolita, badenski slojevi lokaliteta Vučedol u Hrvatskoj su sadržavali faunalne ostatke bovida, ovicaprida kao i svinja.¹⁷³ Na lokalitetu Ervenica, nalazištu eneolita također u Hrvatskoj, pronađene su kosti domaćih životinja. Od sveukupnih faunalnih ostataka lokaliteta, 67,49% pripada domaćim životinjama – od kojih su 65,4% goveda, 45% domaća svinja, te koze i ovce 4,66%.¹⁷⁴ Dakle može se zaključiti da se stočarstvo i kod nenomadskih kultura adekvatno nastavlja.

Prethodno je pomenuto da kako se periodi razmijenjuju i postepeno se dolazi do mlađih prahistorijskih epoha, shodno razvitku cijelokupne privrede pojedinih lokaliteta, neočekivane prakse postaju evidentne. Jedan od takvih primjeraka jeste kultura Istre za vrijeme brončanog doba,

¹⁶⁸ Clason, 1979, str. 46 - 52

¹⁶⁹ Ibid, str. 47 - 51

¹⁷⁰ Benac, 1958, str. 86

¹⁷¹ Dimitrijević, 1979, str. 352

¹⁷² Ibid, str. 358

¹⁷³ Balen, 2018, str. 81

¹⁷⁴ Miloglav, 2018, str. 127

lokaliteta Monkodonja, koji se nalazi u blizini Jadranske obale. Očekivano je da lov i ribolov budu primarni načini ishrane, međutim među faunalnim ostacima sakupljenih za vrijeme ekspedicije 1953/1954. godine; od 89 910 životinjskih nalaza, 80% pripada domaćim životinjama i to govedama i kozama.¹⁷⁵ Dakle može se zaključiti da su na konkretno lokalitetu Monkodonja, ovce, koze i goveda bile jedan od glavnih pokretača ekonomije. Iako koštani nalazi pomenutih životinja doista dominiraju, konstatovano je da su ostaci ovaca i koza pripadali veoma mladim primjercima, te da ih nije dovoljno količinski otkriveno da se upotpunosti zaključi da su tu uzgajana. Prema pretpostavkama Cronellie Becker, postoji mogućnost da su mlade koze i/ili ovce ustvari tu došle kao rezultat trgovine.¹⁷⁶ Treba imati na umu da u narednim epohama brončanog doba, koza u vidu totemizma igra veliku ulogu u životima naroda Istre, što se naravno nastavilo i u željezno doba, te u antičkom periodu.¹⁷⁷

Za vrijeme željeznog doba Balkana, odlične nalaze o stočarstvu providiraju nalazi sa lokaliteta koji su imali dobro razvijenu ekonomiju u sklopu organizovanog naselja. Takvi primjerci u Bosni i Hercegovini su zabilježeni na sojeničkim nalazištima Donje Doline i Ripča.¹⁷⁸ Analiza životinjskih koštanih nalaza sa Donje Doline upućuje na uzgajanje svinja, ovaca i koza.¹⁷⁹ Kao još jedan dokaz o praktikovanju stočarstva, mogu se uzeti i skeletni ostaci psa – kao životinje koja se tradicionalno pripitomljavala radi uzgajanja i kontrolisanja veće količine ovaca. Slični nalazi su utvrđeni također i na Ripču, gdje je od ukupno 6500 životinjskih koštanih nalaza zaključeno da više od pola pripada domaćim životinjama; i to oko 3000 svinja, 3000 koza i ovaca te ugrubo 400 koštanih fragmenata koji pripadaju govedu.¹⁸⁰ U sklopu čega su ustanovljeni interesantni nalazi fetusa svinja.¹⁸¹

Periodu kasnog željeznog doba, specifičnije latenskog željeznog doba koji postaje prisutan na teritoriji Balkana dolaskom Kelta i Skordiska, pripadaju mnogi lokaliteti koji su u prethodnim epohama pripadali domaćim kulturama. Prethodno pomenuti lokalitet Gomolava je jedan od takvih primjeraka, gdje La Tene period zauzima cijelokupnu fazu Gomolava VI.¹⁸² Stanovništvo tog

¹⁷⁵ Toškan, Achino i Becker, 2020, str. 463

¹⁷⁶ Ibid, str. 465

¹⁷⁷ Stipčević, 1989, str. 110

¹⁷⁸ Ibid, str. 109

¹⁷⁹ Čović, 1987, str. 273

¹⁸⁰ Woldrich, 1896, str. 3 - 5

¹⁸¹ Ibid, str. 18

¹⁸² Clason, 1979, str. 43

perioda je uveliko konzumiralo svinjsko meso, što se saznaje po analizi koštanih ostataka. Svinjski koštani ostaci upućuju da su se životinje klale prije druge godine života.¹⁸³ Za razliku od ovaca i koza, koje su se uzgajale više godina prije konzumacije¹⁸⁴. Na osnovu toga se pretpostavlja da su iste imale i druge uloge u ekonomiji naselja. Novinu na ovom lokalitetu predstavljaju faunalni nalazi kokoši, od kojih su prikupljena najmanje tri kompletna skeleta.¹⁸⁵

¹⁸³ Clason, 1979, str. 47

¹⁸⁴ Ibid, str. 50

¹⁸⁵ Ibid, str. 51

<i>Tabela 2: Dominantne konzumirane domestikcirane životinje prahistorije Balkana</i>						
Prahistorijski period	Lokalitet					
	Lepenski vir ¹⁸⁶	Obre I ¹⁸⁷	Obre II ¹⁸⁸	Gomolava ¹⁸⁹	Monkodonja ¹⁹⁰	Donja Dolina ¹⁹¹
Mezolit	pas (<i>canis familiaris</i>)					
Rani neolit	pas (<i>canis familiaris</i>)	ovca (<i>oris aries</i>) koza (<i>capra bircus</i>) govedo (<i>bos taurus</i>)		pas (<i>canis familiaris</i>)		
Srednji neolit				ovca (<i>oris aries</i>) pas (<i>canis familiaris</i>)		
Kasni neolit			ovca (<i>oris aries</i>) koza (<i>capra bircus</i>) govedo (<i>bos taurus</i>) svinja (<i>sus domesticus</i>)	svinja (<i>sus domesticus</i>) govedo (<i>bos taurus</i>) koza (<i>capra bircus</i>) guska (<i>ausser asuser</i>) ovca (<i>oris aries</i>) pas (<i>canis familiaris</i>)		
Brončano doba					govedo (<i>bos taurus</i>) ovca (<i>oris aries</i>) koza (<i>capra bircus</i>)	svinja (<i>sus domesticus</i>)
Željezno doba				svinja (<i>sus domesticus</i>) govedo (<i>bos taurus</i>) koza (<i>capra bircus</i>) guska (<i>ausser ausser</i>) kokoš (<i>gallus gallus</i>) pas (<i>canis familiaris</i>)		svinja (<i>sus domesticus</i>) ovca (<i>oris aries</i>) koza (<i>capra bircus</i>)

¹⁸⁶ Bokonyi, 1969, str. 224

¹⁸⁷ Benac, 1972/73, str. 21

¹⁸⁸ Greenfield, 1988, str. 578

¹⁸⁹ Clason, 1979, str. 46 - 52

¹⁹⁰ Toškan, Achino i Becker, 2020, str. 463

¹⁹¹ Čović, 1987, str. 273

3.6. Upotreba dijelova životinja i sekundarna produkcija

Od do sada diskutovanih koštanih alatki do uzgajanja životinja za proizvodnju mlijeka i upotrebe njihove snage za zemljoradnju i/ili transport, sve to spada pod sekundarnu produkciju. U sklopu razvijanja “neolitskog paketa”, kroz napredak individualnih praksi, dešava se alternacija raznolikih ekonomskih aspekata pojedinačnih naselja.¹⁹² To se dešava kroz vid manjih promijena koje su se razvile s ciljem poboljšanja ili produženja koristi jednog izvora prehrane. Prema Sherrattu, dolazak sekundarne reprodukcije nije samo vidljiv u arheološkim nalazima, već i u karakterima naselja koja se počinju pojavljivati za vrijeme trećeg milenija pr.n.e.¹⁹³ Neki od indirektnih nalaza mogu asistirati u kreaciji hipoteza o početku sekundarne reprodukcije u duštvu, kao što su keramičke cijediljke ili posude specifičnog oblika s bradavičastim dodatcima na unutrašnjosti, figurine koje predstavljaju životinje u pokretu ili popraćene vagonima¹⁹⁴, kao i generalne reprezentacije kultova raznolikih bovida, primarno rogatih bikova ili krava.

Koštane alatke kreirane u svrhu lovljenja životinja su na Balkanu prisutne još od kasnog paleolita. Međutim, kako za vrijeme neolita metode njihove izrade postaju sofisticiranije, njih vrijedi najprije obrazložiti. Na današnjoj teritoriji sjevera Grčke, za vrijeme ranog neolita, kosti divljih životinja su primarno korištene za kreiranje oruđa, a i u manjim brojevima kosti od domaćih životinja (svinje, bovidi).¹⁹⁵ Izuzetak su nalazišta jugoistočne Tesalije na kojima više od 80% pronađenih koštanih alatki je pravljeno od ovicaprida (koza i ovaca).¹⁹⁶ Stanovnici mlađeg kamenog doba lokaliteta Sesklo i Argissa su imali bogato razvijenu industriju koštanih alatki.¹⁹⁷ Malo sjevernije od ovih lokaliteta, na nalazištu Slatina u Bugarskoj, u sklopu višesobnih nastambi za vrijeme ranog neolita, su također otkrivene kolekcije koštanih alatki.¹⁹⁸ Osim koštanog oruđa s namijenom za zemljoradnju i/ili lov, pronađene su i koštane spatule i kašike za konzumiranje

¹⁹² Sherratt, 1997, str. 159 - 160

¹⁹³ Ibid, str. 150

¹⁹⁴ Greenfield, 1988, str. 573

¹⁹⁵ Perlès, 2004, str. 273

¹⁹⁶ Ibid

¹⁹⁷ Bailey, 2000, str. 77

¹⁹⁸ Ibid, str. 53

hrane. Neki od lokaliteta na kojima su pronađene koštane kašike/spatule su Sesklo¹⁹⁹, Rachmani²⁰⁰, Obre I²⁰¹, Azmak²⁰², Gradac u Bapskoj²⁰³ te Anzabegovo²⁰⁴.

Nadalje je potrebno pomenuti i uzgajanje životinja radi konzumiranja njihovog mlijeka. Kod direktnih arheoloških ostataka, prvobitno treba tražiti promijenu u zastupljenosti različitih oblika keramičkih predmeta – kao na primjer prisustvo čaša, šolja i pehara. Ova transformacija u dominaciji pomenutih oblika keramike, koja se dešava za vrijeme eneolita, implicira da mlijeko i njezine varijacije postaju više uobičajna hrana ili izvor proteina.²⁰⁵ Naredni direktni nalazi koji daju odlične informacije su ostatci masnih taloga na primarno keramičkim posudama, za koje se pretpostavlja da su barem neko vrijeme čuvale mlijeko. Prisustvo ovakvih nalaza je konstatovano na lokalitetima Starčevo, Magareći Mlin²⁰⁶, Criš²⁰⁷ i Vrbljanska Čuka²⁰⁸, iz neolitskih slojeva. Analiza stanja lipida u posudama sa lokaliteta Starčevo i Magareći Mlin, upućuje ne samo na prisustvo mliječnih masti neprerađenog mlijeka, već i prerađivanog mlijeka u vidu putera ili sira.²⁰⁹ Međutim, rezultati koje su dale analize radioaktivnih izotopa ugljika ne pućuju na to da su konzumirali mliječne proizvode²¹⁰ – bez obzira na ovakve rezultate, ne treba upotpunosti odbacivati teoriju o redovnoj konzumaciji mlijeka. Analiza taloga sa navedenih lokaliteta je također uputila na prisustvo pčelinjeg voska u ovim posudama, iako za sada nije potpuno jasno da li su mlijeko i med kombinirali ili je to samo dokaz da su konzumirali med.²¹¹

Na osnovu tipoloških karakteristika keramičkih posuda bronačodobnog lokaliteta Monkodonja, kreira se hipoteza da su tadašnji stanovnici konzumirali mlijeko i mliječne proizvode.²¹² Jedan od takvih jeste rijetko pronađena posuda s bradavičastim izbočinama na

¹⁹⁹ Perlès, 2004, str. 239

²⁰⁰ Wace i Thompson, 1912, str. 42

²⁰¹ Gimbutas, 1970, str. 294

²⁰² Tringham, 1971, str. 76

²⁰³ Dimitrijević, 1979, str. 291

²⁰⁴ Garašanin, 1979, str. 88

²⁰⁵ Greenfield, 2005, str. 15

²⁰⁶ Stojanovski, Živaljević, Dimitrijević et al, 2020, str. 3

²⁰⁷ Anthony, 2012, str. 34

²⁰⁸ Naumov, Mitoški, Talevski et al, 2021, str. 371

²⁰⁹ Stojanovski, Živaljević, Dimitrijević et al, 2020, str. 4

²¹⁰ Ibid, str. 16

²¹¹ Ibid, str. 19

²¹² Toškan, Achino i Becker, 2020, str. 465

unutarnjem dnu, što se dovodi u vezu s pravljenjem putera.²¹³, zatim keramičke posude sa sitastim dnom za filtraciju usirenog mlijeka.²¹⁴

Kada se govori o ostalim vidovima sekundarne produkcije, koja se vežu ne samo za goveda već i za ostale četveronožne životinje pronađene na pomenutim lokalitetima, potrebno je tražiti tragove ili naznake upotrebe njihove snage u zemljoradnji te prijenosu tereta. Direktni nalazi o oranju zemlje su veoma rijetki, kao što su prezervirani tragovi rala sa lokaliteta Snave u blizini Dreslette u Danskoj, datirani u period srednjeg neolita.²¹⁵ Na teritoriji Balkana, nažalost imaju samo adekvatni indirektni nalazi o upotrebi životinjske radne snage, kao što su terakotni prikazi kola, točkova ili bovida. Prvobitno bi se trebalo dotaći veoma poznatog nalaza badenskih kola sa lokaliteta Budakalász i Alsónémeda iz zapadne Mađarske.²¹⁶ Iako današnja teritorija Mađarske nije obuhvaćena u istraživanja ovog rada, badenska kultura za koju se vežu ova kolica, je dakako prisutna na teritoriji Balkana kroz neolitsko i eneolitko doba, stoga se može pretpostaviti da je takva tehnologija bila prisutna na Balkanu gdje je ova kultura egzistirala.²¹⁷ Dokazi upotrebe radne snage životinja se može ustanoviti i na faunalnim ostacima, no za vrijeme istraživanja za realizaciju ovog rada, takve studije arheologije Balkanskog poluostrva nisu pronađene. Geografski najbliže analize su vrešene na falangama bovida neolitskih lokaliteta Bliskog Istoka, specifičnije lokaliteta Cafer Höyük. Na osnovu poređenja modernih, starijih i tadašnjih (neolitskih) ostataka kostiju stopala ovih bovida, utvrđeno je da se dogodila određena promijena nastala uslijed fizičkog rada.²¹⁸

Pogrebni običaji pojedinih lokaliteta eneolita i ranog bronzanog doba Balkana upućuje na poznavanje pojma samih kolica ili vagona. Najprije treba pomenuti nekropolu tumula na lokalitetu Plachidol I u Bugarskoj, na kojoj je preminula individua ukupana s priložima i okružena sa četiri drvena točka postavljena na kutovima grobne rake.²¹⁹ Ovo se veže sa kulturološkim vjerovanjima o prijevozu u život nakon smrti, ali na to se može gledati kao jedan od finalnih rezultata koji su nastali kao eskalacija poznavanja pojma vagona i njihove upotrebe u prethodnim periodima.

²¹³ Kramberger, 2017, str. 235

²¹⁴ Ibid, str. 402

²¹⁵ Sherratt, 1997, str. 200

²¹⁶ Ibid, str. 245

²¹⁷ Balen, 2018, str. 80

²¹⁸ Helmer, Blaise et al, 2018, str. 85 - 90

²¹⁹ Bailey, 2000, str. 248

Za vrijeme mlađeg kamenog doba, tokom velikog razvitka metoda zemljoradnje, upotreba rala uz pomoć životinjske radne snage je ne samo asistirala u efikasnosti samog rada; već je ta efikasnost rezultirala u proširenju površine obradivog tla. Prema Chapmanu, takva situacija se razvila na lokalitetu Selevac u Srbiji za vrijeme početka petog milenija pr. n. e.²²⁰ Izveden je zaključak da je zahvaljuću ovoj metodi rada, zemljoradničko polje prošireno van prvobitnih granica naselja od nastambi do šuma koja okružuju lokalitet.²²¹

Do konstatacija do kojeg stadija sekundarne produkcije su određene kulturološke skupine došle, se može doći uz pomoć faunalne analize sa lokaliteta. Takva analiza nekoliko nalazišta centralnog Balkana je vršena od strane Haskela Greenfielda, gdje je uspješno realizovana evaluacija koštanih nalaza domaćih životinja, od kojih su dobro poznati i u ovom radu diskutovani lokaliteti Anzabegovo, Franchthi, Divostin, Gomolava, Obre II te Vinča. Prema Greenfieldu, nema dovoljno apsolutnih dokaza da je sekundarna produkcija ovih lokaliteta bila upotpunosti specijalizovana.²²² Međutim, došlo se do interesantnih zaključaka o rasporedu zemljoradnih i stočarskih aktivnosti ovih lokaliteta na osnovu podataka o nadmorskim visinama na kojima se nalaze lokaliteti – gdje je utvrđena velika diverzifikacija eksploatacije zemlje i stočarstva u nizinskim predjelima. Također, nakon analize prisustva domestificiranih životinja (bovida, ovicaprida i svinja) s kraja mlađeg kamenog doba, primijeti se početak sekundarne reprodukcije istih na većoj skali.²²³, što nam govori da o adekvatnijoj sekundarnoj produkciji koja se tiče ishrane na teritoriju Balkana, onakvoj produkciji koju opisuje Sherratt, može se govoriti tek početkom eneolita.

Sličnu analizu je realizovao Bökönyi sa neolitskim faunalnim nalazima sa lokaliteta Divostin. Na nalazištu 65% od ustanovljenih nalaza individualnih bovida su bili u odraslom stadiju razvitka, i vrlo vjerovatno kastirirani.²²⁴ Sve ove informacije upućuju na to da su uzgajani radi drugih razloga koji nisu mliječna proizvodnja i rasplod.²²⁵ Koštani nalazi također govore o kasnijem

²²⁰ Bailey, 2000, str. 187

²²¹ Ibid

²²² Greenfield, 1988, str. 565

²²³ Ibid

²²⁴ Bailey, 2000, str. 183

²²⁵ Ibid

zapostavljenju uzgoja koza i fokusu na ovce, gdje je isto dopušteno da odrastu; što je po Bökönyiu dokaz da su uzgajane zbog mlijeka a ne zbog vune ili (primarno) mesa.²²⁶

Međutim kada se govori o upotrebi nejestivih ostataka životinja rane prahistorije Balkana, potpuno je drugačija situacija. Već je navedeno veliko bogatstvo koštanih alatki mnogih lokaliteta još od mlađeg paleolita na lokalitetu Badanj kod Stoca²²⁷. Upotreba ovakih alatki nije ništa novo za ovakve priode i za prijašnje hominide, ali već od perioda mezolita gdje se namjena i vještina izrade alatki više razvija, pogled na ove nalaze ima nešto veću značajnost. Potrebno pomenuti tragove skidanja kože na kostima crvenog jelena sa lokaliteta Lepenski vir, te jazavca i kuna nalazišta Padina i Vlasac, koji su lovljeni namijenski zbog krzna.²²⁸ Nema sumnje da se meso sa crvenih jelena također konzumiralo, ali je u ovome slučaju sekundarna upotreba bila ishrana, a prva upotreba kože.

Odlični indirektni dokazi dosega sekundarne produkcije perioda neolita, eneolita te brončanog i željeznog doba jesu nalazi tkalačkih stanova, ukoliko se prihvati varijacija da se na njima upravo tkao tekstil pravljen od ovčije vune. Kada se govori o neolitu, nalazi tkalačkog stana su ustanovljeni na lokalitetu Sopot u blzini Vinkovca u Hrvatskoj, na kojem je u sklopu veće kuće pronađen set keramičkih posuda, kugli i utega za tkalački stan.²²⁹ Iako na lokalitetu nije pronađena velika količina ovčijih ostataka (0,43% prisustva of sveukupnih faunalnih ostataka od 12 501)²³⁰, ne bi trebalo upotpunosti izuzeti mogućnosti razmijene ili uvoza životinje – pa čak uvoza vune kao proizvoda. Kako se dolazi do perioda metalnog doba, ovakvi nalazi su sve češći, bilo kao prostorija u sklopu nastambi u vidu tkalačkog stana ili kao individualan nalaz pojedinih njegovih djelova. Pa tako Čović keramičke utege i iglice sa bronačnodobne gradine Varvare naziva “glinenim pršljencima za vretena”.²³¹ U sklopu željeznodobnog nalazišta sa nalazima La Tene karakteristika sjevera Hrvatske Virje²³², pronađeni su nalazi tkalačkog stana. Naime radi se o jednoj od najvećih arheoloških cijelina ustanovljenih tokom iskopavanja u sklopu iskopa S-10.²³³ Utvrđena je jama pravougaonog oblika, sa nekoliko manjih ulomaka od željeza, među kojima je jedan klin, kao i 36

²²⁶ Bailey, 2000, str. 183

²²⁷ Whallon, 1989, str. 14

²²⁸ Dimitrijević, 2008, str. 12

²²⁹ Krznarić-Škrivanko, 2015, str. 377

²³⁰ Ibid, str. 383

²³¹ Čović, 1983, str. 174

²³² Sekelj Ivančan, 2016, str. 172

²³³ Ibid, str. 173

piramidalnih keramičkih utega. Ispod njih pronađena je tanja konstrukcija koja je uslijed mnogo vremena pod zemljom ostala očuvana kao tvorevina sive boje, pravougaonog oblika, za koju se pretpostavlja da su ostaci drvene grede koji je pripadao upravo tkalačkom stanu.²³⁴ Produkcija sa ostacima životinja kao i sekundarna produkcija, su postepeno kreirale određenu podlogu za razvitak različitih dijelova života ljudi, od pribavljanja i prezerviranja hrane, do pravljenja odjeće.

²³⁴ Sekelj Ivančan, 2016, str. 175

4. Kulturološki fenomeni

4.1. Kanibalizam i kult lobanje

Kada se govori o prahistorijskom kanibalizmu, koji u većini slučajeva imamo priliku locirati na osnovu arheoloških ostataka, teško je doći do zaključka da li se radilo o ritualnoj praksi ili nužnosti. Bez obzira na stereotipe koje nosi ovakva praksa, definitivno se u dosta slučajeva može smatrati kao kulturološka pojava, s obzirom da se u kasnijim periodima prahistorije, zatim antike, pa i današnjici veže uz ritualne radnje.²³⁵ Jedni od najranijih nalaza paleolita koji upućuju na kanibalizam *Homo Neanderthalensis* teritorije Balkana jesu koštani nalazi pronađeni u pećini Krapini u Hrvatskoj. Velika količina ureza i ogrebotina pronađenih na kostima lobanja, ne upućuje direktno na kanibalizam. S obzirom na predijela kostiju na kojem su pronađeni isti, između glabelle i bergme, ali govore o radnjama koje su se desile već nakon smrti.²³⁶ Ovoj teoriji također pomažu tragovi diskoloracije, nastali u različitim navratima skidanja tkiva sa kosti, što nas dovodi do pretpostavke o potpuno drugoj kulturološkoj radnji – sekundranom ukupu.²³⁷ Naravno, analiza kostiju koja postoji nažalost nije dovoljna da se bilo šta konačno zaključi.

S obzirom da su dijelovi tijela odvajani nakon smrti, a tkivo sa lobanje sastrugano, može se govoriti i o nekom obliku kulta lobanje, gdje su bližnji preminulog imali za cilj da od preminule individue ostanu samo kosti glave. Karavanić prenosi kako je “dio znanstvenika” ovo stanje krapinskih lobanja protumačilo kao vađenje moždanog tkiva²³⁸, no akumulacija od 35 nepravilnih ali blisko raspoređenih ureza ne govori o tome.²³⁹ Skeletni ostaci krapinskih neandertalaca su uveliko rasuti i bez obzira na veliku količinu, veoma je teško ustanoviti MNI (*minimum number of individuals*).²⁴⁰ Kanibalizam je upravo poslužio Gorjanović–Krambergeru kao jedno od objašnjenja za nasumice locirane koštane fragmente.²⁴¹

S ciljem providiranja svih potrebnih informacija sa obje strane hipoteze, treba pomenuti interesantnu konstataciju Gorjanović–Krambergera, da koštani nalazi životinja i čovjeka Krapine

²³⁵ Karavanić, 2015, str. 96

²³⁶ Frayer, Radovčić et al, 2006, str. 520

²³⁷ Ibid

²³⁸ Karavanić, 2015, str. 99

²³⁹ Frayer, Radovčić et al, 2006, str. 521 i 524

²⁴⁰ Ullrich, 2005, str. 250

²⁴¹ Ibid

imaju dosta slične tragove usijecanja, udaranja tupim predmetom, udubljenja i oštećenja nastalih bacanjem i ogrebotine.²⁴² Svi pomenutih tragovi koji govore o namijenskom lomljenju u cilju komadanja dijelova tijela.²⁴³ Neki od tragova lomljenja na kostima klavikula, patele i kičme, posjeduju fizičke indikatore lomljenja, međutim veća je vjerovatnoća da je pomenuto obavljano u funeralnom kontekstu, i to perimortem odmah nakon smrti individua.²⁴⁴

Idalje je potrebno imati na umu da su se ova dešavanja sa ostacima neandertalaca dogodila prije više 10 000 godina, te da su raznoliki vanjski faktori mogli imati utjecaja na finalni pronalazak i kontekst u kojem ih je Gorjanović–Kramberger pronašao. Na osnovu svega navedenog, za krapinske neandertalce mogu se izvesti tri hipoteze, koje se naravno mogu i kombinirati u druge scenarije, a to su: **1. kult lobanje 2. sekundarni ukop i 3. kanibalizam.**

U prilog kultu lobanje, pridodajemo prethodno navedenih 35 nepravilnih ali blisko raspoređenih ureza između glabele i bergme.²⁴⁵ Ovakva praksa selektiranja i vida čuvanja lobanja ljudi nakon smrti se pojavljuje u gornjem paleolitu, te razvija za vrijeme mezolita (između desetog i sedmog milenija).²⁴⁶ Na osnovu analize slučajeva starijih kamenih epoha Evrope, Dean Sheiles 1975. ovakvu praksu veže za neki vid štovanja predaka.²⁴⁷ Prisustvo kulta lobanje često implicira snažan osjećaj teritorijalno-posesivnog ponašanja, primarno kod farmerskih zajednica, ali postoji mogućnost da se vežu uz nomadska lovačka društva.²⁴⁸ Na mezolitskom nalazištu lokaliteta Vlasac u Srbiji, utvrđeno je šest slučajeva naknadnog vađenja lobanje iz grobova u funeralnom kontekstu.²⁴⁹ Ponajviše interesantan je primjerak ukopa H63, u kojem je nedostajao cijelokupan set kostiju lobanje (uključujući i kranijum i mandibulu), a axis je bio poziciran u neprikladnoj poziciji; najvjerovatnije poremećen kada su se kosti glave vadile.²⁵⁰

Ovakve radnje upravo dovode do teorije o sekundarnom ukopu. Prema Karavaniću i Čondić, sekundarni ukop ili ritual u dvije faze se može povezati sa situacijom u Krapini.²⁵¹ Prva faza

²⁴² Frayer, Radovčić et al, 2006, str. 520

²⁴³ Ibid

²⁴⁴ Ullrich, 2005, str. 254

²⁴⁵ Frayer, Radovčić et al, 2006, str. 521 i 524

²⁴⁶ Zielo, 2018, str. 28 – 29

²⁴⁷ Schulting, 2013, str. 34

²⁴⁸ Ibid

²⁴⁹ Borić, French, Stefanović et al., 2014, str. 20

²⁵⁰ Ibid, str. 22

²⁵¹ Karavanić i Čondić, 2018, str. 19

ovkvođ rituala bi uključivala struganje tkiva sa kostiju kamenim alatka, zatim u drugoj fazi ukopavanja istih.²⁵²

Treća teorija, teorija kanibalizma, se najvjerojatnije nikada sa velikom sigurnošću neće utvrditi nad krapinskim neandertalcima. Potencijalni dokaz kanibalizma na Krapini prema Ullrichu jeste napola cijepana tibija, koja aludira na namijensko lomljenje kosti s ciljem konzumiranja koštane srži. Ovaj rad autor također veže sa funeralnom praksom.²⁵³ Nalazi sa lokaliteta pećine Vindija providiraju nešto kredibilnije naznake kanibalizma. Radi se nadlaktičoj kosti, pronađenoj u jedinici G3, koja je namijenski horizontalno prepolovljena kako bi se konzumirala koštana srž iz nje.²⁵⁴ Također istom sloju pripadaju četiri kranije neandertalaca koje su također namijenski aranžirane i odložene od strane njihovih sumješšana. Sličan nalaz je pronađen u mlađem sloju G1 sa lobanjom za koju ne bi trebalo isključiti mogućnost da je na isti način odložena.²⁵⁵ Prema Mirku Malezu, kompilacija 65 različitih koštanih kranijalnih ostataka, sa tragovima rezanja i ogrebotina ipak upućuju na ostatke kompleksa kulta lobanje.²⁵⁶

Malezova analiza oštećenja na kostima govori o tome, da tragovi oštećenja ispod mandibule pojedinih lobanja i srodnih kondilusa sloja G1 i G3 upućuju na dekapitaciju to jeste namjensko odvajanje glave od ostatka tijela.²⁵⁷ Autor također smatra da tragovi oštećenja mandibula imaju sličnosti sa onim is pećine Krapina.²⁵⁸ Ali kako se do sada čini, mišljenja o tome koja kulturna praksa je definitivno bila prisutna za vrijeme paleolita na ova dva lokaliteta će ostati podijeljena. Pored pitanja o prisustvu i odstustvu kanibalizma Krapine, postojale su i teorije raznolikih sukoba, pa čak i kanibalizma nad neandertalcima od strane susjednih grupa, ili čak *Homo Sapiensa*.²⁵⁹ Potrebno je dodati da na ovim lokalitetima postoje faunalni nalazi lovljenih i konzumiranih životinja²⁶⁰, kao i rezultati o konzumiranju životinjskih proteina zahvaljujući izotopnoj analizi²⁶¹. Što nam dodatno govori o tome kako, ukoliko su hipoteze o prisustvu kanibalizma istinite, desile su se **kao rezultat nemogućnosti pribavljanja hrane koju su svijestno godinama prikupljali.**

²⁵² Karavanić i Čondić, 2018, str. 19

²⁵³ Ullrich, 2005, str. 255

²⁵⁴ Karavanić i Patou-Mathis, 2009, str. 403

²⁵⁵ Ibid

²⁵⁶ Malez, 1985, str. 40

²⁵⁷ Ibid, str. 37

²⁵⁸ Ibid

²⁵⁹ Ullrich, 2005, str. 250

²⁶⁰ Malez, 1979, str. 236

²⁶¹ Richards, Karavanić et al, 2000, str. 7664

Prema Karavaniću, veliko faunalno prisustvo u krapinskoj pećini ustvari govori o tome da je kanibalizam bio rekreativan, ili u sklopu neke kultske radnje.²⁶² Ta rekreativnost, implicira da je kanibalizam neki vid divljačke radnje, gotovo uvijek vezane za neandertalce. Međutim, dobro analizirana i zabilježena dešavanja o kanibalizmu su se desila i u recentnijim stoljećima, vezana za trenutnu prisutnu vrstu *Homo Sapiens*. Jedan od dakako najpoznatijih slučajeva je Franklin ekspedicija plovljenja s ciljem pronalaska novih puteva na Arktiku, koja je trajala u periodu između 1845. do 1848. Skeletni ostaci na obalama između King William Island, Adelaide Peninsuli i Terror Bay upravo govore o takvim dešavanjima. Tragovi ureza na pronađenim kostima skapula, zdijeličnih kostiju i axisa govore o namijenskom odvajanju određenih dijelova tijela²⁶³ i konzumiranja onih koja ne govore o prisustvu “ljudstva”. Dio tijela koji bi govorio o ljudstvu jeste glava, čije odvajanje se vidi po urezanim tragovima axisa.²⁶⁴ Iako tokom ovog elaborata o kanibalizmu govorimo o dvije različite vrste hominima, ne treba izuzeti činjenicu osjećaja zajedništva, kao i očaja.

Podijeljena mišljenja o ovakvim tipovima nalaza, ali specifično u slučaju Krapine, mogu se pripisati i lošim metodom rada krajem devetnaestog i početkom dvadesetog stoljeća, kada su se skeletni ostaci *Homo Neanderthalensis* prikupljani. Čak i pokušaji prezervacije kostiju lobanja od strane Gorjanović-Krambergera koji ih je premezao diskutabilnim zaštinim sredstvom²⁶⁵ su predstavljali problem pri analiziranju više od 100 godina kasnije.²⁶⁶ Za vrijeme više milenija koji su prošli od dešavanja u pećinama Vindija i Krapina, se moglo desiti nekoliko različitih događaja koji bi mogli objasniti rasutost, polomljenost i nasumično stanje kostiju koji se danas pripisuju kao dokazi prisustva kanibalizma. Veliki broj slomljenih kostiju može biti interpretiran kao posljedica geoloških procesa tokom fosilizacije, a rasutost zbog priješnjih kopanja.²⁶⁷ Ne samo arheoloških već i od strane drugih ljudi, možda čak i kroz prahistoriju. Karavanić je također otvoren za teoriju da lobanje neandertalaca pećine Krapina nisu razbijene ljudskom rukom.²⁶⁸

²⁶² Karavanić, 2015, str. 102

²⁶³ Keenleyside, Bertulli i Fricke, 1997, str. 40 - 43

²⁶⁴ Ibid

²⁶⁵ Karavanić, 2015, str. 101

²⁶⁶ Frayer, Radovčić et al, 2006, str. 520

²⁶⁷ Karavanić, 2004, str. 123

²⁶⁸ Ibid, str. 122

Iz ostalih perioda prahistorije, posebice kada se govori o željeznodobnom periodu, informacije o kanibalizmu dobijaju se iz raznolikih historijskih izvora. Prema Stipčeviću, razni oblici kanibalizma i ljudskog žrtvovanja na teritoriju Balkana, to jeste vezani za *ilirski narod*, dolaze od keltskih plemena koja su se pomiješala sa starosijedilačkim.²⁶⁹ Velika količina zapisanih incidenata se desila za vrijeme ratovanja Rimljanja sa ovim narodima. S obzirom da su prepričavanja, posebice od strane vladara i učesnika u ratovanjima preuveličani za isticanje barabarizma i neljudskosti, ovakve scenarije treba uzimati sa dozom sumnje. Wilkes navodi kako su Grci s gađenjem prenosili vijesti o običajima Ilira, među kojima se nalazila praksa ispijanja krvi iz neprijateljevih lobanja.²⁷⁰

Nikola iz Damaska je zabilježio podatak da su Autarijati bli skloni ubijanju svojih boraca koji su bili ranjeni za vrijeme ratovanja, kako ne bi zbog njihove slabosti pali pod zarobljeništvo. Prema ovim navodima, Autarijati su vjerovali da ukoliko neprijatelj bude imao priliku da jede meso ili pije krv jednog od njih, da će preuzeti sve njegove najbolje ratničke sposobnosti.²⁷¹ Još od najezde Gala 4. stoljeća pr. n. e., Autarijati se susreću sa nekim od kulturoloških praksi vezanih za žrtvovanje zarobljenika i konzumiranje njihovog mesa, kao i krvi. Mesihović izdvaja Pausove zapise o praksama da su Kelti u Etoliji jeli meso novorođenčadi.²⁷² Prema njemu, susretanje Autarijata sa tako surovim djelovanjima je zasigurno kreiralo *neki vid sloma u kulturološkom kontinuitetu duhovnog vjerovanja koje su ovi domordni narodi praktikovali*²⁷³. Susreli su se sa nečim gotovo neobjašnjivim i intrigantnim; pa je tako kultura Autarijata nakon istog poprimila više mitološko-fantastičke opise.²⁷⁴

Za vrijeme 1. stoljeća pr. n. e., zapisi o ratovanjima Marka Licijana Krasa sa Mezejima govore o veoma interesantnom svjedočenju radnji i vjerovanja na koja se Rimljani do tada nisu navikli. Naime, poglavar Mezeja je ispred svoje vojske kako bi iskazao surovost i snagu svog naroda, zaklao konja i kleo se nad njegovim truplom kako će se nakon pobjede “utrobama ubijenih poglavica počastiti i bogove i sebe”.²⁷⁵ Velika prenatlašenost ovih informacija se može uzeti kao

²⁶⁹ Stipčević, 1984, str. 70 i 71

²⁷⁰ Wilkes, 1992, str. 243

²⁷¹ Damascenus, frag. 115

²⁷² Paus, X, 22

²⁷³ Mesihović, 2013, str. 179

²⁷⁴ Ibid

²⁷⁵ Flor. II, 26

neki indikator preuveličavanja i iskazivanja barbarističkog karaktera rimskog protivnika. Međutim, kako Papazoglu ističe, pojedine informacije su suviše specifične i unikatne da se protumače kao rezultat mašte.²⁷⁶ Ovakav čin se sastoji iz nekoliko dijelova: za početak, radi djelovanja ovog čina koji bi se mogao protumačiti kao magijskim, žrtvuje se životinja. Papazoglu povlači paralelu ove komponentne sa nečim što nam je već poznato iz grčke mitologije, kada je Pazuhanja zabilježio događaj zakletve Tindareja. Tindareja je zaklao konja i stao na njegovo tijelo, zatim se zakleo proscima njegove kćeri Jelene, da će onog tko je oženi štititi u slučaju da im se nanese zlo.²⁷⁷ Iz ovoga poređenja saznaje se da u brončanom i željeznom dobu, pogled na magijska djelovanja i kletve nije bio toliko iznenađujući Rimljanima, koliko je ustvari taj drugi dio čina, a to je prijetnja kanibalizmom.

Iz navedenih primjera kroz pojedine dijelove prahistorije, saznaje se da kanibalizam nije bio uvijek isti. Iz paleolitskih primjera, s obzirom na siromaštvo tehnološkog razvitka pomenutih skupina, kanibalizam je izgleda bila posljednja solucija do koje je došlo zbog očaja koji je nastao kao rezultat nemogućnosti pribavljanja hrane. U naredim periodima kada ratovanje postaje svakodnevica pojedinih plemena koja su naseljavala diskutovane teritorije Balkana, kanibalizam je upravo korišten kao prijetnja protivnicima. Iako se radi o konzumiranju mesa između iste vrste, za vrijeme željeznog doba kanibalizam se nije dešavao radi dolaska do hrane.

²⁷⁶ Papazoglu, 1968, str. 47 i 48

²⁷⁷ Ibid, str. 49

4.2. Kultovi plodnosti

Uz pomoć arheoloških nalaza raznolikih umjetničkih izražaja, funeralnih praksi i srodnih radnji koji se podrazumijevaju dijelom duhovne kulture prahistorije, postepeno se kreirala slika o više načina pogleda na svijet od strane tadašnjih skupina. Kult plodnosti je, upravo zbog generalnog proširivanja ljudske vrste, domestikacije životinja i namijenskog uzgajanja flore, najrasprostranjeniji upravo zbog toga što se veže uz svačiju svakodnevicu. Još od paleolita, neke od neobjašnjivih prirodnih pojava se pripisuju višim silama, za koje se smatralo da imaju kontrolu. Mnogi od nalaza perioda prahistorije govore o prisustvu poimanja da davanjem nečega natrag čovjek ima ulogu u prirodnim procesima.²⁷⁸ Već prve zajednice koje se mogu smatrati sjedilačkim imaju svoja svetišta na kojima se pretpostavlja da su praktikovani razni obredi i imaju predmete koja se smatraju umjetnošću. Proizvode prethodno pomenute umjetničke izražaje i obavljaju razne obrede s ciljem zadovoljavanja viših sila.²⁷⁹

Za vrijeme paleolita, u pećinama rasprostranjenim po Evropi, se nalaze veoma interesantni crteži i gravure, koji se kreiraju s intencijom nekog vida istjecanja i/ili kontrolom nad predstavljenim. Kao oblik simpatičke magije, na ovim crtežima su prikazivane životinje različitih spolova, nekada u scenama parenja ili ženke u skotnom stanju; možda željeći magijom potaknuti umnožavanje vrsta koje su bile ključne za njihovu ishranu.²⁸⁰ Jedan od najpoznatijih primjeraka paleolitske pećinske gravure teritorije Balkana, a definitivno sa tla država bivše Jugoslavije, jeste sa lokaliteta Badanj kod Stoca. Prema Đuri Basleru, na ovoj gravuri je sa tankim crtama prikazan konj u pokretu. Na uglu između stomaka konja i njegovih bedara je sa nekoliko također tankih, okomitih linija prikazan njegov falus.²⁸¹ Kako Karavanić navodi, konji u periodu mlađeg paleolita su blisko vezani s predstavom muškosti.²⁸² Muškost konja iz pećine Badanj bi se eventualno mogla povezati sa reprezentacijom moći oplodnje, međutim studiji o takvim paralelama još nisu detaljnije rađeni sa konkretno ovim primjerom. Prema Leroi-Gourhanu, generalno ovakvi tipovi pećinske umjetnosti posjeduju neki vid seksualnog akcenta,²⁸³ a popratne strijele koje su apstraktno

²⁷⁸ Karavanić i Čondić, 2018, str. 93

²⁷⁹ Ibid

²⁸⁰ Karavanić, 2015, str. 144 - 145

²⁸¹ Basler, 1976, str. 7

²⁸² Karavanić, 2015, str. 145

²⁸³ Leroi-Gourhan, 1968, str. 87 – 89

prikazane okolo ove figure, Basler navodi kao detalj “ženstvenosti” ovog izražaja²⁸⁴, pa se može govoriti o eventualnim naznakama prikaza oplodnje. Iako sa biološkog staništa motivi bi trebali biti obrnuti, ali ne treba izuzimati činjenicu da tadašnji stanovnici Badnja i okolice nisu bili dovoljno upoznati s tim.

Pećina Magura u Bugarskoj, sa svojom zapanjujućom veličinom od 28 600 m², predstavlja jedan od najpoznatijih nalazišta sa pećinskom umjetnošću prahistorije. Udaljeno 375 metara od samog ulaza, na zidovima se nalaze eklektični prikazi koji se na osnovu tipologije motiva prema Mariji Gimbutas datiraju u period eneolita.²⁸⁵ Primarno se radi o nizovima antropomorfnih prikaza kreiranih od guane šišmiša i svijetlosmeđeg okera.²⁸⁶ Pored pojedinih figura, prikazane su sjekire i srpovi, što se poklapa sa nekim od predmeta pronađenih u blizini ove pećine pravljeni od kamena ili kostiju životinja. Što na direktan način veže ove umjetničke izražaje sa poljoprivredom i ostalim bliskim radnjama. Jedan od prvih prikaza je ustvari crtež konja u galopu, koji je rađen u paleolitsko-mezolitskom stilu²⁸⁷, te predstavlja vid muškosti na isti način kako je opisano u Badnju. S obzirom da najvećim dijelom ovo nalazište datira u eneolit, period koji također označava početak patrijarhata donošenjem separacije i kreacije muških i ženskih poslova²⁸⁸, prema Tsonevu, prikaz maski koje aludiraju na muške i ženske likove, koji obavljaju različite poslove govore o akcentiranju muške potencije tog društva.²⁸⁹ Također navodi kako smatra da su simboli ovih crteža postali krucijalni za živote individua tog društva i njihovog identiteta, te da su im davali snagu za rad tokom eksploatacije nekog resursa.²⁹⁰

Kada se govori o scenama koje se vežu za plodnost, konkretniji su prikazi u pećini Ledenjača u blizini Foče. Također se radi o gravuri, sa skupinom od nekoliko nizova sa po šest do osam prikaza po jednom. Glavnu i najdominantniju dekoraciju čini skupina od oko 50 falusa, od kojih su pojedini kombinirani sa kružnim udubljenjima.²⁹¹ Prema Basleru, autori ovih gravura su zasigurno tokom kreacije imali na umu zajednicu u sklopu koje stanuju, najvjerovatnije neke kojoj

²⁸⁴ Basler, 1976, str. 9

²⁸⁵ Tsonev, 2009, str. 353

²⁸⁶ Ibid

²⁸⁷ Ivanova, Gurova, Spassov, et al, 2015, str. 2

²⁸⁸ Tasić i Dimitrijević, 1979, str. 12

²⁸⁹ Tsonev, 2009, str. 354

²⁹⁰ Ibid

²⁹¹ Basler, 1980, str. 66

je stočarstvo bila primarna stavka života.²⁹² Nažalost kod ovog nalazišta još postoji problematika o adekvatnoj dataciji ovih gravura, trenutna pretpostavka je da potječe iz perioda kasnog eneolita ili ranog brončanog doba.²⁹³ Za period paleolita su poznato vezane i Venere, koje nažalost nisu prisutne na Balkanskom poluostrvu.²⁹⁴ Međutim, prikazi ženskog tijela koji se vežu za plodnost za vrijeme mlađeg kamenog doba na teritoriji Balkana su veoma zastupljeni.

U sklopu Koros kulture, na lokalitetu Donja Branjevina u Vojvodini je pronađena veoma interesantna figurina u diskutabilnom kontekstu. Prema izvještajima rukovodioca iskopavanja Sergeja Karmanskog, figurina koja nosi naziv *crvenokosa boginja* je uočena na ivici neke platforme u blizini koje se nalazila jama stuba, zajedno sa rogom goveda.²⁹⁵ Malo je neobično to što je u sklopu svega ovoga ustanovljeno i dosta ostataka od fragmentiranih školjki; kao da se radi o svetištu i jami za otpatke.²⁹⁶ Figura sa svojim fizičkim karakteristikama posjeduje izražene attribute muškog i ženskog spola, sa izraženim grudima, vulvom prikazanom trokutom, rukama na stomaku (kao znak trudnoće) i falusom zajedno sa testisima koji su blago vidljivi sa poledine.²⁹⁷ Autorica Lidija Balj odlično ističe veze između simbola trudne žene sa plodnim tlom, te kako je rađanje predstavljalo varijantu magije plodnosti zemlje;²⁹⁸ što se veže sa fenomenom **boginje majke**. Naravno, podrazumijevajući da figurine posjeduju sve prethodno navedene attribute.

Obilje figurina koje se mogu također pripisati kultu boginje majke je pronađeno u sklopu vinčanske kulture, na lokalitetima kao što su Vinča, Bariljevo i Fafos u Srbiji, te Mitrovica u Kosovu. Na osnovu fizičkih detalja kao što su predstave lica, odjeće kao i naravno položaju udova, ruku i izraženih grudi se pripisuju ovom kultu, kao i fenomenu kulta plodnosti za potrebe održavanja života.²⁹⁹ Isto se može reći i za lokalitete butmirske kulture, kao što su Butmir, Obre II i Nebo. Na figurinama ovih lokaliteta su isto tako istaknute grudi i široki udovi.³⁰⁰ Tokom analize ovakvih neolitskih figurina, autori se često referiraju na Mariju Gimbutas i njezinu teoriju o tome,

²⁹² Basler, 1980, str. 67

²⁹³ Ibid

²⁹⁴ Karavanić, 2015, str. 151 – 152.

S obzirom na veličinu određenih dijelova tijela ovih Venera, način na koji su prikazani stomak i grudi se bez problema može usko povezati sa ženskim tijelom u kasnom stadiju trudnoće. Nama arealski najbliža je svakako Venera sa plaeolitskog nalazišta Dolní Věstonice u Češkoj Republici.

²⁹⁵ Balj, 2008, str. 9

²⁹⁶ Ibid, str. 10

²⁹⁷ Ibid

²⁹⁸ Ibid, str. 17

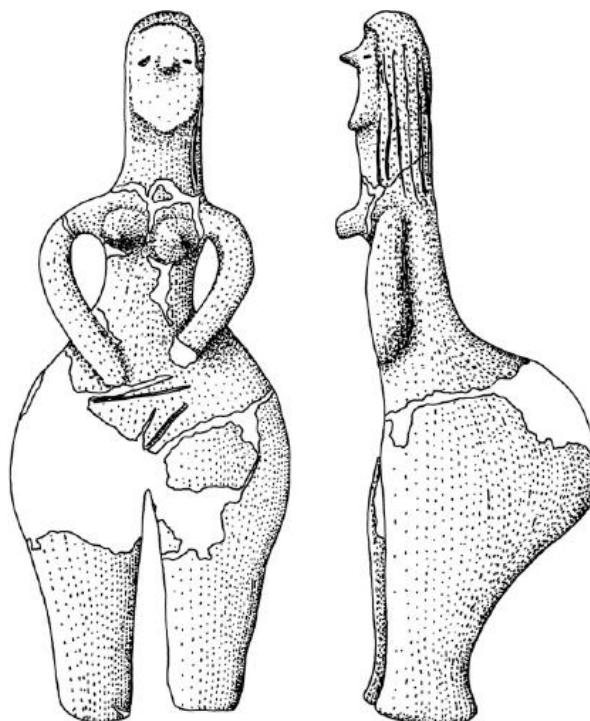
²⁹⁹ Garašanin, 1979, str. 195

³⁰⁰ Benac, 1979, str. 436 - 443

kako je rana Evrope bila *civilizacija boginja*. Nažalost, epistemologija tadašnjeg akademskog kruga je rezultirala u zvanju takve teorije mističkom intuicijom.³⁰¹

Slika 2: Crtež figurine vinča kulture sa lokaliteta Bariljevo sa prednje, stražnje i bočne strane. Preuzeto iz Garašanin, 1979, T. XXXIII, str. 720

Slika 3: Crtež rekonstruirane Crvenokose boginje sa lokaliteta Donja Branjevina. Preuzeto iz Becker, 2007, str.

³⁰¹ Keller, 1996, str. 80

Prema Mariji Gimbutas, neolitske figurine južne Evrope imaju blisku vezu sa plodnošću i vegetacijom; posebice kada se govori o figurinama sa ženskim atributima i velikim trudnim stomakom.³⁰² Trudna žena tadašnjeg vremena je kroz simpatičku magiju imala uticaj na zrno iz kojeg rastu plodovi i figurine potiču sjemena da *postanu trudna*.³⁰³ Autorica također prezentuje teoriju da rombodine i trokutne predstave koje se asociraju sa vulvom, ustvari u isto vrijeme prezentiju i posijanu njivu. U pojedinim kulturama, posebice u Cucuteni kulturi se pojavljuju i keramičke posudice u obliku ženskog tijela, sa malim perlicama unutar njih koje simbolizuju sjemena u trudnom ženskom tijelu.³⁰⁴ Pored reprezentacija ženskog tijela, dakako su ovom periodu prisutne i reprezentacije falusa. Ponajviše su interesantne plastične figurine koje imaju oblik falusa ali sa facialnim karakteristikama na vrhu. Takve su zastupljene u sklopu vinčanske kulture, sa veoma naglašenim ustima, koje se još nazivaju *vidovdanke*.³⁰⁵ Međutim, dolaskom novih tehnologija i razvitkom vidova ishane, kao i saznanja o rudama i manipulisanju istih, ovakve vrste figurina, iako prisutne, dobijaju novije interpretacije. Jer su se pojedine skupine prestale oslanjati na više sile kako bi im ispaša ili njiva bila plodna.³⁰⁶

Za vrijeme cijelokupnog perioda neolita, primarno na području južne Evrope koji pripada balkanskom poluostrvu, prisutna je dominacija zastupljenosti kulturnih ritona ili žrtvenika. U ranom neolitu, uveliko je evidentna u sklopu starčevo-impreso kulture, toliko da je automatska asocijacaju za ovakvu kulturnu skupinu.³⁰⁷ Radi se o žrtvenicima na četiri noge, nekada tri, koji su oslikavani i u pojedinim slučajevima inkrustirani. Crvena boja je u većini primjeraka upotrebljavana za dekorativne elemente, koja se u ovom periodu prahistorije asocira sa životom. Ovakvi objekti imaju čvrstu vezu sa religijskim i umjetničkim koncepcijama društava čiji životi ovise od uspjeha zemlje, uspjeha ispaše i uspješnog lova.³⁰⁸

Za vrijeme srednjeg neolita, u sklopu danilske kulture, ritusi ili posude na četiri noge također igraju veliku kulturnu ulogu, o čemu diskutuju Batović, Korošec i Garašanin. Prema Josipu Korošecu, ovakve posude u sklopu danilske srednjoneolitske kulture predstavljaju kult falusa i kult

³⁰² Gimbutas, 1982, str. 201

³⁰³ Ibid

³⁰⁴ Ibid, str. 205 - 211

³⁰⁵ Garašanin, 1979, str. 187 - 188

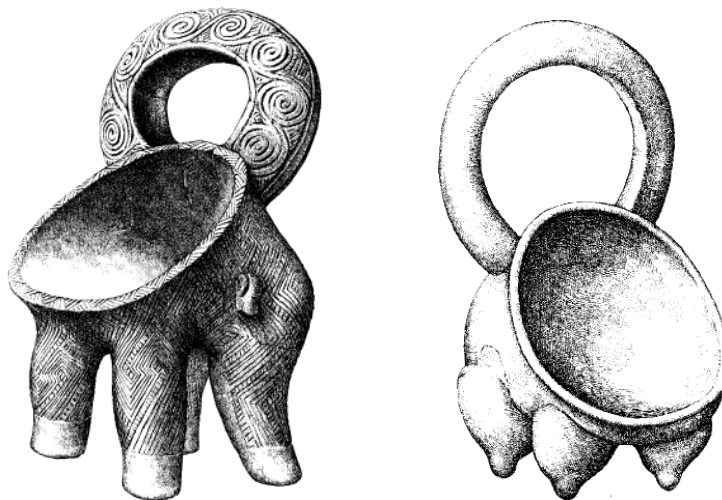
³⁰⁶ Bailey, 2010, str. 122 - 124

³⁰⁷ Dimitrijević, 1979, str. 285

³⁰⁸ Benac, Garašanin i Srejović, 1979, str. 652

muškog božanstva, odnosno plodnosti i nekog vida libacije.³⁰⁹ Ali također Koročec ističe potpuni nedostatak ženskih likovnih predstava među utvrđenim plastičnim/keramičkim nalazima danilske kulture.³¹⁰ Garašani također povlači poveznicu sa kultom plodnosti, ali s obzirom da su na pojedinim keramičkim predmetima spomenute kulture prisutni i životinjski prikazi, pominje i totemističke obrede.³¹¹

U kakanjskoj kulturi, također za vrijeme srednjeg neolitskog perioda, ritoni su toliko dominantni među keramičkim nalazima, da se mogu sortirati u nekoliko tipova: **primitivni tip, tesalski, daniloidni i kakanjski tip**. Posude kod tesalskog i daniloidnog tipa su bile pliće u poređenju s onima kakanjskog tipa.³¹² Pojedini primjerci posjeduju zoomorfni oblik kao i u danilskoj kulturi, gdje uspravne drške posuda podjsećaju na savijene rogove.³¹³ Prethodno navedene kulturne skupine na čijim nalazištima je ustanovljeno prisustvo ritona, su naselja poljoprivrednih i stočarskih zajednica, koje su htjele da poduzmu sve moguće mjere da se stoka adekvatno uzgoji. Što vežemo uz pomenute animalističke karakteristike ritona; i da zemlja bude plodna.

Slike 4 i 5: Ritoni danilske (lijevo) i kakanjske kulture (desno). Preuzeto iz Praistorija jugoslavenskih zemalja II – Neolit, 1979, TLXXXV i T. LVIII

³⁰⁹ Batović, 1979, str. 559

³¹⁰ Ibid, str. 558

³¹¹ Ibid, str. 559

³¹² Benac, 1979, str. 398

³¹³ Ibid, str. 403

Kada se sagleda cijelokupna rasprostranjenost ovog fenomena, on je kako se čini prisutan na teritoriji centralnobalkanske i prelazne zone perioda neolita, teritorija za koju se na osnovu arheoloških nalaza može reći da dominira poljopivreda. Dok je kult Velike Majke sa intrigantnim figurinama prisutan ponajviše među jadransko-egejskim zajednicama – zajednicama gdje je stočarstvo glavna komponentna cijelokupne ekonomije. Izgleda da su pomenute zajednice imale svoje specifične keramičke izradvine da se nose sa plodnošću zemlje, ali i zdravljem i razmnožavanjem stoke.³¹⁴

Nadalje u periodu neolita, sa dolaskom neolitskog paketa i dominacije sedentizma, počinje razvitak funeralne kulture, u sklopu koje se u pojedinim slučajevima može primijetiti neki vid kulturnih radnji. Jedan takav primjerak je pronađen na već prethodno spomenutom lokalitetu Obre I u blizini Kaknja, gdje su ustanovljeni veoma interesantni dječiji ukopi. **Grob 1**, koji je ustanovljen na dubini od 2,15 metara je sadržavao kosti djeteta u poziciji fetusa. Uz ovaj skelet je pronađen i fragmentirani žrtvenik štarčevačkog tipa. Prema Bencu, nije bilo moguće utvrditi da li je žrtvenik bio u vidu priloga ili su se slojevi zemlje pomiješali.³¹⁵ U slučaju da je zajedno ukopan sa ovom individuum, dodatno potpisuje teoriju Dumitrescu³¹⁶ o kultu plodnosti zemlje.

Od sveukupno osam dječijih ukopa na ovom lokalitetu, sa kultnog aspekta najviše se ističe upravo **Grob 8**, koji se sastojao iz više sukcesivno nastalih dijelova. Na dubini od 2,25 do 1,19 metara, utvrđena je podnica kreirana od ilovače, na kojoj se na osnovu popratnih ostataka zaključuje da je gorila vatra.³¹⁷ Preko ovog sloja ilovače, u krug je poredan sloj kamenih ploča i oblutaka, koji su bili učvršćeni i popunjeni sa pečenom zemljom. Cijelokupna konstrukcija je na kraju pokriven nešto manjim kamenjem.³¹⁸ U jugozapadnom kutu su se nalazile razbacane ljudske i životinjske kosti; za ljudske je utvrđeno da se radi o kostima djeteta.³¹⁹ Nema određenog redosljeda ili orijetnacije ovog ukopa. Benac navodi kako je cijelokupna struktura kreirana da se izvrši posebna ljudska i životinjska žrtva. Prethodno je spomenuto kako ovako specifična akumulacija dječijih skeleta na lokalitetima perioda neolita, gdje je glavna privedna grana poljoprivreda, se povezuje sa kultovima plodnosti. Skeleti pronađeni među nalazima također

³¹⁴ Benac, 2012, str. 65

³¹⁵ Benac, 1973, str. 23 – 24

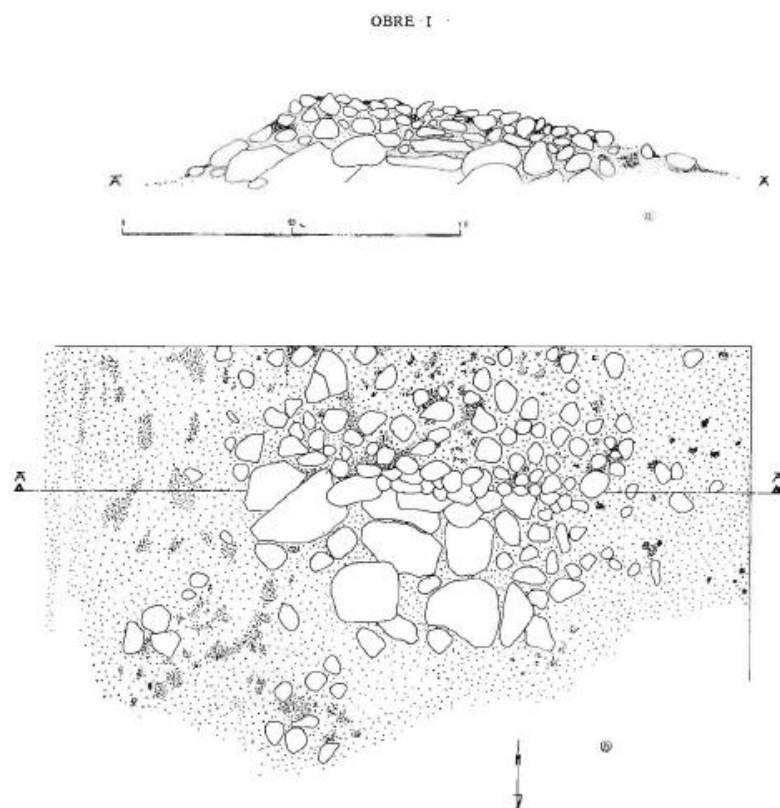
³¹⁶ Batović, 1967, str 282

³¹⁷ Benac, 1973, str. 29

³¹⁸ Ibid, str. 30

³¹⁹ Ibid

zemljičaradnjičkog naselja Smilčići u Hrvatskoj, Šime Batović također dovodi u vezu s žrtvovanjem u sklopu kulta plodnosti zemlje. Također i ostali elementi duhovne kulture ovog lokaliteta, koji ponajviše uključuju keramičke rituse danilskog tipa, imaju veze sa ovom tematikom.³²⁰ Međutim, razlika između Obre I i Smilčića je ta da su na drugom utvrđeni ostaci kostiju odraslih osoba u ovakvom kontekstu.³²¹

Slika 6: Crtež kamenog sloja nad grobom 8 i presjek konstrukcija pod zemljom. Preuzeto iz Benac, 1973, str. 31

Veliki fenomen kada se govori o plodnosti prahistorije predstavljaju plastični nalazi brončanodobne dubovačko-žutobrdske grupe sa tla Podunavlja. Posebno mjesto naravno zauzimaju dupljajska kolica ustanovljena u dva primjerka na lokalitetu Grad u Dupljaji. Radi se o muškoj figuri na kolicima, koje vuku neidentifikovane barske ptice.³²² Figura na kolicima nosi do gležnjeva dugu haljinu, ispod koje se vidi izražen falus. S obzirom na to da su na jednom kolicima inkrustirane svastike, a na drugim koncentrični krugovi na točkovima i u mjesto očiju ptica i figure

³²⁰ Batović, 1967, str 290 i 291.

³²¹ Ibid

³²² Garašanin, 1983, str. 532

na kolicima³²³, ovaj predmet se pored izraženih veza sa kultom plodnosti veže i uz kult Apolona hiperborejskog.³²⁴

Benac odlično ističe i prihvata teorije Joze Petrovića te Milutina i Drage Garašanin o vezi ovih kolica za mikenskom kulturom.³²⁵ Prisustvo ovog kulta na teritoriji Balkana za vrijeme bronačnog doba, to jeste dijelu Balkana koji ne obuhvata teritoriju današnje sjeverne Grčke, ne bi bilo veliko iznenađenje; so obzirom na to da ovakvi nalazi koji se vežu sa mikenskim svijetom su još prisutni u funeralnom kontekstu na teritoriji Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Albanije.³²⁶ Svakako ne treba zaboraviti i nalaze mikenske keramike sa lokaliteta Debelo Brdo u blizini Sarajeva i na teritoriji Albanije.³²⁷ U kontekstu upravo ovog hiperborejskog kulta, vrijedi istaći i Herodotovo svjedočenje o hiperborejskim poklonima koji su putovali jadranskom obalom³²⁸, time ih stavljajući duž obalu koja sa istočne strane vodi ka Srbiji.

Kult plodnosti ove grupe je također vidljiv na ostalim antropomorfnim figurama na kojima su izražene grudi, široki udovi i rukama koje su stavljene na stomak. Naravno ne treba izostaviti i votivnu stolicu pronađenu kao dio jednog groba na lokalitetu Kličevici.³²⁹ S obzirom na navedene karakteristike predmeta dubovačko-žutobrdske grupe, može se izvući zaključak da je ovakav duhovni život igrao veliku ulogu u ekonomici tadašnjeg društva i nosioca ove kulture.³³⁰ Vrijedi pomenuti da kod antropomorfnih figura dubovačko-žutobrdske grupe, nisu prisutne noge. Osim toga što u slučaju kolica, ove figure samo vagon drži uspravnim, tu ulogu isto imaju i prethodno pomenute haljine koje one nose.³³¹ Nona Palinacaş iznosi teoriju, kako reprezentacija fizičkih karakteristika oba spola na ovim figurama, posebice onih na kolicima, govore o vjerovanjima dvospolnog ili androginog. U slučaju ove grupe, ovo može značiti da je postojalo vjerovanje da se žensko tijelo može rekonfigurirati u muško. Također u ovih figura, linija između životinja i

³²³ Benac, 2012, str. 32

³²⁴ Garašanin, 1983, str. 532

³²⁵ Benac, 2012, str. 33

³²⁶ Kaljanac, 2010, str. 66 - 68

³²⁷ Busuladžić, 2020, str. 54 i 179

³²⁸ Herodot, IV, 33

³²⁹ Garašanin, 1983, str. 532

³³⁰ Ibid, str. 533

³³¹ Palinacaş, 2010, str. 78

čovjeka nije uvijek ustaljena³³², što vidimo prisustvom kljunova na glavama. Palinacaš je ovo odlično sročila stoga ćemo je direktno citirati:

It seems to me, in view of the analysis above, that it makes sense to say that the Žuto Brdo-Garla Mare ceramics were produced with the intention of making visible, of drawing attention to the fact that no entity, no organism in the world is a closed, self-sufficient unit, that its existence is the product of many others 'from the past' and depends on many others from the present. The conception differs from ours more than appears at first glance. ³³³

Dakle iako početkom eneolita, fokus na veliku zavist od viših sila na plodnost zemlje nije toliko evidentna, iz ovakvih primjera se vidi kako se ustvari više počinje cijeniti ono što se posjeduje, uz još uvijek zastupljeno štovanje prethodnika. Oslanja se na rad i tehnologiju, ali i na krug života uz koji se plodnost dakako veže, što je vidljivo u kontinuiranom kreiranju trudnih stomaka u sklopu ovih figura. ³³⁴

Postojanje ovakvog kulta Zdravko Marić bilježi i na gradinskom dijelu lokaliteta Donja Dolina. O njemu na veoma specifičan način svjedoče očuvani kalupi za kreacije figura u obliku patke ili labuda od bronce. Pored ovakvih kalupa, zabilježene su i pločice u obliku točkova. Pored toga što se mogu interpretirati kao točkovi, mogu se gledati i kao reprezentacije Sunca, stoga Marić sve ove elemente povezuje sa dupljajskim kolicima.³³⁵ Naravno nakon ove cjelokupne diskusije o solarnom kultu Apolona i fascinantnih veza i stapanja predstava muškog i ženskog tijela, postavlja se pitanje kakve to veze ima s plodnošću? Ponovno ćemo se referirati na Zdravku Marića, koji u istom članku o Donjoj Dolini konstatira kako su Sunce i vatra, kao nešto iz čega proizilazi toplota, glavni izvori bez kojih nema života.³³⁶ Sunce kao glavni izvor prirodne svijetlosti je dakako komponenta od koje i sama fotosinteza ovisi; time predstavljajući Sunce kao krucijalno tijelo od kojeg ovisi rast usjeva.

Kako je prethodno pomenuto, u zavisnosti od geografskih područja u kojima su se prahistorijske zajednice nalazile, kreirao se određeni *mithos* kojem se atributirala moć nad plodnošću različitih varijacija. Na osnovu zaključaka izvedenih iz seta dupljajskih kolica, bez obzira

³³² Palinacaš, 2010, str. 75

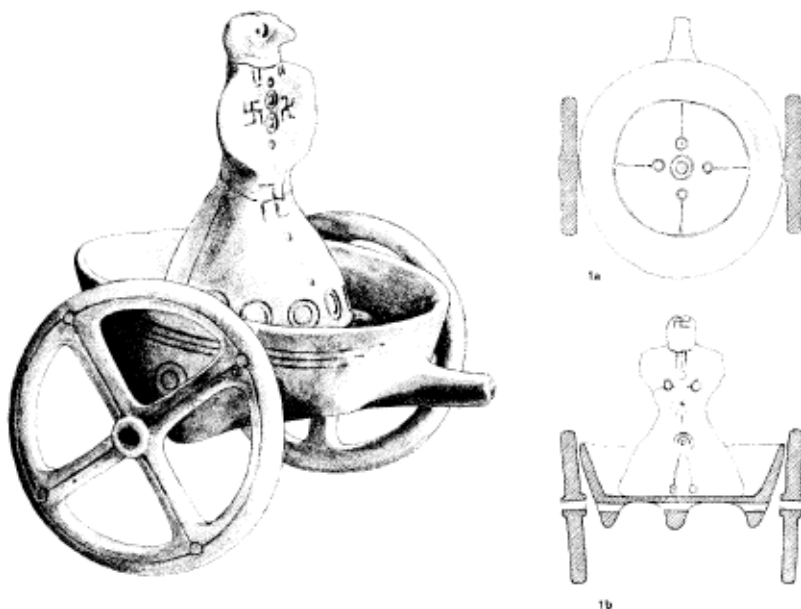
³³³ Ibid, str. 83

³³⁴ Ibid, str. 74

³³⁵ Marić, 1964, str. 53 i 54

³³⁶ Ibid, str. 54

na to što određeni predmeti gube prvobitnu svrhu kulta plodnosti kroz periode, idalje se poštuje akumulacija svih prethodnih kultova. Što nas u neku ruku, dovodi do slijedeće diskusije.

Slika 7: Intepretacija dupljajskih kolica sa lokaliteta Grad. Preuzeto iz Praistorija jugoslavenskih zemalja IV – Brončano doba, 1983, T.LXXXIV

4.3. Kult predaka

Kao kod prethodno opisivanog kulta plodnosti, kult predaka se može manifestovati na više različitih načina. Ponajviše je poznata varijacija kulta koja se tiče sahranjivanja, bilo ono skeletno ili kremirano, fenomen koji naravno rezultira u samostalnom kultu mrtvih. Kult predaka je evidentan još od kraja paleolita, ali se počinje razvijati sa sedentizmom.³³⁷ Ovaj kult mrtvih nema direktnih veza sa ishranom prahistorije, osim u posebnim slučajevima duhovnih radnji i/ili žrtvovanja. Kako je bilo na lokalitetu Obre I, gdje su pronađene kosti veoma male djece, što se u ovom radu povezal sa plodnošću. Također je potrebno istaknuti i na kult lobanje, ponajviše evidentan u paleolitu i mezolitu, gdje je prisutno njegovanje lobanje preminulih iz društva. S obzirom na to da lobanja, to jeste lice individue, nekako najboje predstava identitet.³³⁸ Evidentirani su i slučajevi gdje su ostaci predaka ukopani u jame, to jeste temelje budućih nastambi, kao što je situacija sa Lepenskim virom.³³⁹

Iz svega navedenog, može se izvući zaključak, da se kult predaka provlači kroz veliku količinu aspekata svakodnevnog života prahistorijskog naroda.

Lobanje predaka paleolitskih i neolitskih društava su od strane arheologa pronalazene u razilicitim kontekstima. Paleolitski lokaliteti u Hrvatskoj kao što su pećine Krapina i Vindija, su u više stratigrafskih slojeva sadržavali lobanje neandertalaca, raspoređene u krugove ili individualno bez mandibule, odvojeni od ostalih skeletnih nalaza tog doba.³⁴⁰ Ova nalazišta su u radu već povezana sa tri ostala kulta. Radi se o kult lobanje, sekundarnim ukopima i kanibalizom, što je u radu prethodno povezano sa ishranom neandertalaca.

U slučaju Lepenskog vira, lobanje odraslih muškaraca su utvrđene ispod nastambe broj 62. Na temeljima kuće broj 61, situacija je nešto kompleksnija, gdje je ustanovljeno nekoliko kostiju odraslog muškarca i lobanja starije žene bez mandibule. Uz kosti ruke pomenutog muškarca, odložene su i kosti divljeg bovida, te lobanja i odvojeni rogovi jelena.³⁴¹ Ovakav kulturološki nalaz stupa u vezu sa ishranom kada se pogledaju popratni nalazi ukopa. Radi se o figurativnim prikazima vodenih i ribljih božanstava na oblucima koja su još otkrivena po cijelom nalazištu Lepenski vir.

³³⁷ Benac, Garašanin i Srejšović, 1979, str. 645

³³⁸ Schulting, 2013, str. 23

³³⁹ Srejšović, 1972, str. 121 - 122

³⁴⁰ Karavanić, 2015, str. 100 - 105

³⁴¹ Srejšović, 1972, str. 120

Prema Srejoviću, razvijena tehnologija izrade ovakvih skulptura ima veze sa ribarsko-lovačkom zajednicom u kakvu se kultura Lepenskog vira razvila.³⁴² Dimenzije svih primjeraka nisu u bilo kakvoj međusobnoj vezi, već u većini slučajeva njihova veličina ovisi od nastambe u kojoj su odložene.³⁴³ Najreprezentativniji primjerci ovakve umjetnosti su dva prva otkrivena primjerca *Danubus* i *Prva Majka* ispred jame obilježene kao kuća XLIV/57.³⁴⁴

Interpretacija za gravurirane oblutke Lepenskog vira ima više, a u većini analiza zaključuje se da su neki vid predstave predaka tadašnje zajednice Lepenskog vira.³⁴⁵ Interesantna je nešto kompleksnija ideja Marije Gimbutas, gdje ove predmete asocira sa uzvišenom mitološkom reprezentacijom, kreirajući vezu između blago izraženih grudi na pojedinim primjercima i ribljim jajima. Gimbutas ih naziva reprezentacijama *mističnog ženskog ribljolikog pretka*.³⁴⁶ Srejović navodi kako se na ovim figurama prikazuju ljudski i riblji atributi³⁴⁷, sa nekim od ljudskih facijalnih karakteristika dobro vidljivim (obrve, dug nosa, velika usta). Linije između antropomorfnog i zoomorfog prikaza su nekada veoma tanke. Upravo zbog ovoga se razvila interesantna hipoteza, da ove figure predstavljaju različite stadije pretvaranja preminulih (predaka) u riblju formu. Kreira se veza između ove hipoteze i pojedinih ukopa, gdje su individue ukopane u sjedećoj poziciji, kao da čekaju da ih riblje božanstvo ili predak u ribljem obliku povede sa sobom.³⁴⁸ Personifikacija sa ovim vodenim bićima ima veze sa tim, da su stanovnici tadašnjih naselja kulture Lepenskog vira primarno preživljavali na ribolovu, hvatajući prvenstveno šarane i somove.³⁴⁹ Na Lepenskom viru i popratnim naseljima ove kulturne skupine, riba iako prvobitno velika komponenta života društva kao izvor ishrane, je igrala veliku ulogu u razvitku idologije i vjerovanja.³⁵⁰

³⁴² Srejović, 1979, str. 60

³⁴³ Ibid, str. 46

³⁴⁴ Živaljević, 2012, str. 196

³⁴⁵ Benac, 2012, str. 16 i 17, Živaljević, 2012, str. 198, Srejović, 1979, str. 62

³⁴⁶ Gimbutas, 1982, str. 110

³⁴⁷ Srejović, 1979, str. 62

³⁴⁸ Živaljević, 2012, str. 198

³⁴⁹ Benac, 2012, str. 16

³⁵⁰ Živaljević, 2012, str. 198

Slike 8 i 9: Oblutci sa fizičkim atributima čovjeka i ribe sa Lepenskog vira, iz kuće br. 44. Preuzeto iz Srejović, 1969, str. 32

Za ove periode treba istaknuti i nalaze sa lokaliteta u Prodromosu u Grčkoj, gdje je ispod temelja kuća otkriveno jedenaest ljudskih lobanja, popraćeni sa nekoliko *femura* i kostiju rebara. Preko toga su prosuti fragmenti keramike i kamenih alatki.³⁵¹ Perlès iznosi hipotezu, da je tokom redanja ovih lobanja prije gradnje nove kuće vršena selekcija, te da su lobanje od njihovih predaka odabrane, kao da se ovim putem, vršila tranzicija iz preminulog člana zajednice u pretka.³⁵² Ovaj slučaj se dodatno izdvaja kada se uzme u obzir činjenica da su ukopi ovog lokaliteta primarno paljevinski.³⁵³ Prema nekim autorima³⁵⁴, skeletni ostaci djece sa lokaliteta Obre I se mogu povezati sa kultom predaka. Kao i lobanje pronađene na lokalitetima Smilčići i Zelena pećina, te da su neki od ukopanih ostataka pripadali nosiocima magijskih obreda ili su bili u srodstvu sa nekim precima.³⁵⁵ Duhovni život pomenutih primorskih zajednica ranog neolita je vezan za plodnu zemlju, stočarstvo i ispašu.³⁵⁶

³⁵¹ Hourmouziadis, 1973, str. 210

³⁵² Perlès, 2004, str. 279 i 280

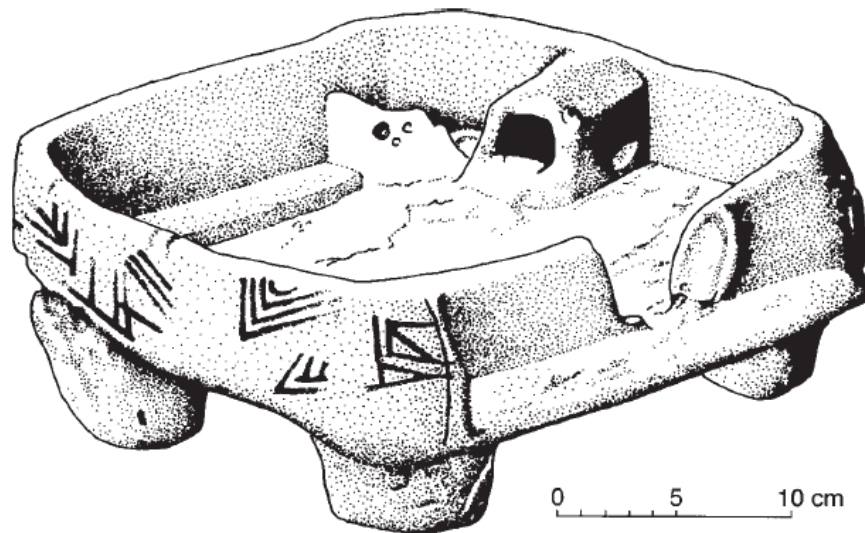
³⁵³ Ibid, str. 281

³⁵⁴ Benac, Garašanin i Srejović, 1979, str. 652

³⁵⁵ Ibid, str. 649 - 653

³⁵⁶ Ibid, str. 652

Kult predaka postaje više prisutan nakon učestalije pojave sedentizma za vrijeme ranog neolita. Kompilacijom ostataka prethodnih staništa, ukopanih mrtvih, rituala i tragova privrednih radnji na fizički i psihološki način kreiraju referencu na pretke.³⁵⁷ Kontinuitet izgradnje i stanovanja kao i zajednica predstavljaju naslijedno pravo nad teritorijom.³⁵⁸ S obzirom na navedeno, u ovom periodu također se vide keramičke minijaturne predstave kuća i telova, pravljene s ciljem simpatičke magije ili/i podučavanjem mlađih članova društva o naslijednoj komponenti okoline u kojoj odrastaju. Takvi nalazi su ustanovljeni na lokalitetu Ovčarovo u Bugarskoj, sa veoma vidljivim i intrikantnim detaljima dijelova kuća na minijaturnim figuricama. Precizna gradnja kuća i pravljenja ovih minijaturnih prikaza izražava dugoročno stanište od strane predaka.³⁵⁹ Ove tektomorfne minijature su posjedovale do detalja izrađene prostorije nastambi, uključujući dijelove kuća namijenjene za objed i čuvanje hrane.³⁶⁰ Na ovaj način, magijski se čuva postojanje prostora za stanovanje i njegovih komponenti, čak i u slučaju rušenja, nesreća i započinjana nove faze u razvitku sela. Budući naraštaji znaju kako su pretci gradili kuće, kao i kako se zemljoradnja i metode čuvanja hrane ukomponuju u stanište.

Slika 10: Ilustracija minijature nastambe sa lokaliteta Ovčarovo u Bugarskoj. Preuzeto iz Bailey, 2000, str. 160

³⁵⁷ Perlès, 2004, str. 303

³⁵⁸ Ibid, str. 6

³⁵⁹ Bailey, 2000, str. 159

³⁶⁰ Ibid, str. 169

Kada se govori o brončanom dobu, iz parcijalno historijskih izvora, kult predaka je dominantan u Homerovoj Ilijadi. Štovanje predaka je evidentno na gotovo svakoj stranici, posebice kada se radi o predstavljanju likova koji do tada nisu spomenuti. Format o kojem se govori se sastoji iz dva dijela: u prvom se navodi ime junaka ili popratnog lika, a u drugom dijelu očevo ime pomenutog. Iako je u Ilijadi, velika količina informacija mitološki inspirisana i proširena, oslovljavanje pojedinaca na ovakav način nije korišteno bez razloga. Prethodno je pomenuto širenje kulture prahistorijskih Grka unutar sjevernijih dijelova Balkana, utvrđujući ih na osnovu kulturoloških predstava i arheoloških nalaza³⁶¹. S obzirom na pomenute nalaze, koji su dolazili na teritorije vidom putovanja, ratovanja ili trgovinom, sigurno je ovaj vid kulta predaka barem zakoračio u balkanske zajednice locirane nešto dalje od juga Grčke i njezinih otoka. Kako bi se adekvatnije opravdala ova hipoteza, dalje u ovom tekstu će se navesti nekoliko primjera iz Ilijade, koji se tiču junaka Skamandera. Skamander je božanstvo iz grčke mitologije, nazvano po istoimenoj rijeci, koje je učestvovalo je u trojanskom ratu.³⁶² Ponajviše je poznat po tome što je u nekoliko navrata pokušao da ubije Ahileja.³⁶³ Sama činjenica da je Skamander riječno božanstvo³⁶⁴, već govori o vezi koja će se kroz rad pokušati kreirati. U petom pjevanju Ilijade, navedeno božanstvo se predstavlja na ovakav način:

*Lovu vičnog junaka Skamandrija, Strofiju sina.*³⁶⁵

iz čega se saznaje ime oca pomenutog karaktera. Različite predstave ovog lika postanu nejasne kada se vide velike varijacije između generalnog mitološkog bića Skamandrija i onog iz Ilijade. Prema jednoj varijaciji, Skamander koji je učestvovao u trojanskom ratu je onaj koji je nastao za vrijeme osnivanja Troje, nazvan po drugoj individui istog imena koji se utopio u rijeci Ksant.³⁶⁶ Druga varijanta govori o tome kako je njegovo utapanje bilo namijensko s njegove strane, gdje po starom trojanskom običaju stari kralj je morao biti udavljen, te da njegov duh tu ostaje u rijeci i oplođuje one koje dolaze da se kupaju.³⁶⁷ U čemu se vidi jasno prisustvo ne samo kulta predaka

³⁶¹ Kaljanac, 2010, str. 63 - 69

³⁶² Korpe, 2019, str. 350 - 351

³⁶³ Ibid

³⁶⁴ Grevs, 1995, str. 296

³⁶⁵ Homer, Ilijada, V, 1;49

³⁶⁶ Grevs, 1995, str. 343

³⁶⁷ Ibid, str. 347

već i kulta plodnosti. O Skamanderovoj vezi sa morskim bićima koji su bili dio njega, saznaje se također iz Ilijade, gdje ga Ahlijeje pominje nakon što je ubio Likaona, sina Prijamova:

*Ovde sada leži med ribama – one će tebi
bez brige iz rane lizati krv, a neće te mati
metnut' na nosila nit oplakivat', nego Skamandar
nosiće tebe vrući u nedra prostrana morska.
Neka će riba hiteć po vodi skočit' u tamno
valovlje, da se tvoje debljine najede bele.*³⁶⁸

Samo bilježenje i prijenosi individualnih nastanaka likova iz grčke mitologije, kulturološke tradicije vezane za prijenos znanja i praćenje pravila određenih od strane predaka (žrtvovanje u rijeci Ksant), su dovoljni tragovi ukorenjenog kulta predaka među brončanodobnim Grcima predstavljenim u Homerovim djelima.

Kako je već pomenuto o kultu predaka manifestovanog s ukopavanjem određenih predmeta ili ljudskih ostataka ispod temelja kuća, ostalo je još da se govori o jednom primjeru koji se direktno veže za ishranu, to jeste praksu ribolova. Radi se o lokalitetu koji je već pominjan u prethodnom dijelu rada, a to je Donja Dolina kod Gradiške u Bosni i Hercegovini. U kampanji iskopavanja sojeničkog dijela naselja, Truhelka je početkom dvadesetog stoljeća ispod temelja dvije kuće pomenutog tipa otkrio po jedan čamac, izdubljen u deblu hrasta.³⁶⁹ S obzirom na veoma očigledan kulturološki faktor pozicije otkrića ovih čamaca, doista je šteta što se ne diskutuju više sa tog aspekta.

Prvi koji će se diskutovati, je otkriven ispod podnice kuće A, svega 9 metara duboko ispod površine. Dio čamca koji je išao u špic, to jeste onaj dio za koji se smatra da mu je prednji, je bio usmjeren ka obali (izvoru vode).³⁷⁰ Situacija sa drugim čamcom je nešto drugačija jer je tu donji dio čamca usmjeren ka rijeci.³⁷¹ Na osnovu nekoliko stupova koji su se nalazili okolo prvog čamca, pri koje je isti bio privezan, Truhelka iznosi zaključak da je ležao u zemlji prije nego je

³⁶⁸ Homer, Ilijada, XXI, 2;120

³⁶⁹ Truhelka, 1902, str. 135

³⁷⁰ Ibid

³⁷¹ Truhelka, 1906, str. 102

kuća sagrađena.³⁷² Naravno potrebno je uračunati i činjenicu da se ovdje radilo kako je već navedeno, o sojeničkom naselju, u sklopu kojih je komunikacija između kuća kreirana kopanjem kanala između istih vodeći se ka rijeci.³⁷³ Informacija o velikoj vjerojatnosti da su dva čamca izgleda ukopana u zemlju prije započinjana nove faze izgradnje, je suviše fascinantna da se odbaci.

Ribolov je pored toga što je velika komponentna cijelokupne privrede naselja, postepeno postao i dio duhovnog života. Moguće je da gradnja sojenica u zemlju ukopanih čamaca govori o kompleksnoj tradiciji kulta predaka, gdje su predmeti koji su pripadali prethodnim generacijama, koji su ujedno vezani za glavnu profesiju ove zajednice, imali za svrhu da u novu generaciju prenesu stručnost i blagoslov u lovljenju ribe. Kult predaka vezan za ribolov lokaliteta Donja Dolina ne staje tu, potencijalno je i prisutan je u sklopu ukopavanja preminulih.

Radi se o grobovima koji su ustanovljeni između sojenica II i III, prostora između sektora sa sojenicama i štale, te između sojenica III i IV. Tijela umrlih su polagana između dvije drvene daske, najvjerojatnije od hrastovine. Da se osigura čvrstoća dvije daske, spajane su sa gređicama, kreirajući oblik lijesa. Dodatno ih čini jedinstvenim činjenica da su pri krajevima kljunasto zašiljeni³⁷⁴, pa podsjećaju na plovidbene predmete. S obzirom na to da je na ovom lokalitetu bila i evidentna kultura polja sa žarama, na osnovu velike količine kremiranih ukopa sa urnama u periodu kasnog brončanog doba,³⁷⁵ a ovi između sojenica su skeletni ukopi, dovodi se pitanje o potencijalnoj selekciji osoba koje se ukopavaju tu. Za vrijeme iskopavanja 1902. godine, kada su otkriveni ovi ukopi između sojenica, ustanovilo se da se primarno radi o skeletima male djece, jedne veoma stare osobe, i jedne mlade djevojke (ukopane sa velikom količinom piloga).³⁷⁶

Kult predaka kroz svoje različite manifestacije se može primijetiti u sklopu većinski sedentističkih zajednica, sa par polunomadskih izuzetaka. Kulturloške prakse u kojima štovanje predaka igra veliku ulogu su evidentne kroz sve periode prahistorije.

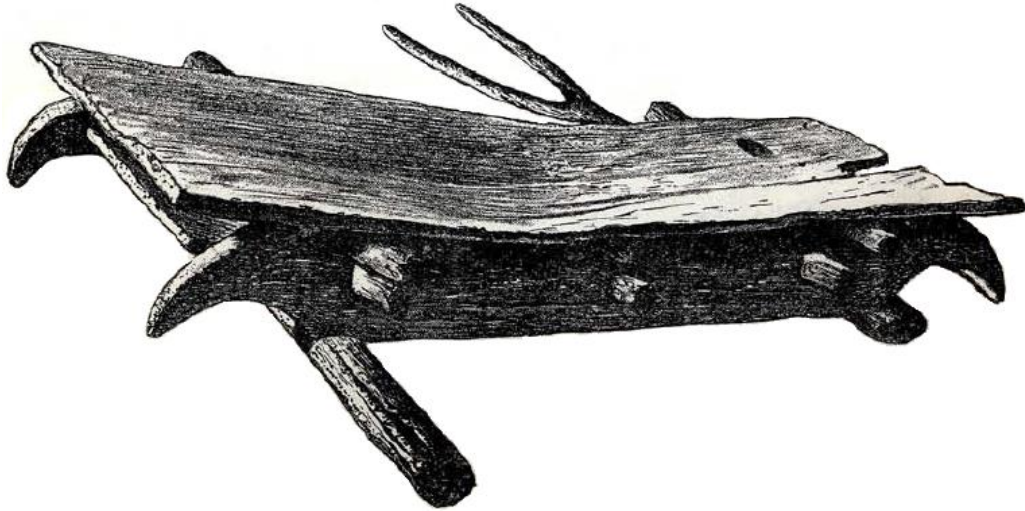
³⁷² Truhelka, 1902, str. 136

³⁷³ Čović, 1987, str. 269

³⁷⁴ Truhelka, 1903, str. 147 i 149

³⁷⁵ Marić, 1964, str. 20 i 58

³⁷⁶ Truhelka, 1903, str. 147 - 150

Slika 11: Ilustracija rekonstrukcije drvenog lijesa sa lokaliteta Donja Dolina. Preuzeto iz Truhelka, 1903, str. 149

4.4. Manifestacije i kultovi rogatih životinja

Iz bogatstva prahistorijske umjetnosti može se saznati velika količina informacija o tome kako su tadašnji narodi posmatrali određene rogate životinje, kao što su jeleni, koze, različite sorte prahistorijskih bovida i ovaca. U ovom segmentu rada, fokus će biti na dva najdominantnija kulturološka fenomena, a to su kult bika i upotreba jelenjih rogova. Kult bika je prisutan još od kasnog paleolita, kada je prisutan veliki broj oslikavanih figura pomenute životinje u sklopu pećinske umjetnosti, gdje su prikazivane rogate životinje. Kao jedno od objašnjenja ovih prikaza predlaže se totemizam, gdje se jedna individua ili više njih zaslužnih za oslikavanje identifikuje sa predstavljenom životinjom.³⁷⁷ U slučajevima da se ne radi o totemizmu, može se govoriti o nekom vidu manifestacija koje su asistirale lovcima-sakupljačima mladog paleolita i ranog mezolita, koji su se oslanjali na višu silu da njihov lov bude produktivniji.³⁷⁸ Prema zooarheologinji Narissi Russell, ne bi trebalo izuzeti činjenicu da je kult bika nastao prije asocijacije životinje sa ishranom; već da je lovljenje bikova realizovano u neke druge svrhe kao što je iskazivanje statusa, bogatstva ili čak tokena za razmijenu članova društva za brak.³⁷⁹

Za vrijeme mlađeg kamenog doba, kada je industrija plastičnih figurina veoma evidentna, životinjski prikazi predstavljaju veliki dio takvih nalaza. Na lokalitetu Belovode, nekoliko kilometara udaljenog od Beograda, je ustanovljen interesantan jamski nalaz koji se asocira sa zoomorfnim figurama.³⁸⁰ U jami nastambe VI, koja se prema autorima Šljivar i Jacanović identifikuje kao ritualno mjesto, su pronađene tri kalotne peći, između kojih se posebno ističe jedna oblika konjske potkove. U sklopu ovog ritualnog prostora, pronađeni su razbacani komadi keramike kao i set od sedam zoomornih figura.³⁸¹ Figurine su izrađene veoma precizno sa iskazanim dijelovima tijela i spolnim atributima, svaka predstavlja tipično nizinsko govedo koje se uzgajalo u to vrijeme na ovoj teritoriji; što je još utvrđeno detaljnom analizom faunalnih ostataka goveda sa lokaliteta.³⁸² Kako autori navode, velika pažnja posvećena anatomske korektnoj izradi ovih figura goveda, upućuje na kultnu namijenu istih.³⁸³

³⁷⁷ Karavanić, Čondić, 2018, str. 29

³⁷⁸ Ibid, str. 30

³⁷⁹ Russell, 2012, str. 336 i 338

³⁸⁰ Šljivar i Jacanović, 2005, str. 70

³⁸¹ Ibid

³⁸² Šljivar i Jacanović, 2005, str. 72 i 73

³⁸³ Ibid, str. 75

Iako se u prethodno opisanim okolnostima radi o predmetima s ritualnom svrhom, upotreba glave bika sa izraženim rogovima je ustanovljena i u drugim kontekstima, koji iako posjeduju kultne konotacije, su povezane sa prostorima vezanim za neritualne nastambe. Unutar ostataka nekoliko kuća sa lokaliteta vezanih za vinčansku i danilsku kulturu je pronađeno nekoliko primjeraka bukranija. Radi se o pravougaonim i kvadratnim modelima kuća koji na frontalnom dijelu posjeduju plastično izrađene glave bikova. Primjerak sa lokaliteta Smiličići, danilske faze, je dugo godina od otkrića bio diskutabilan nalaz, s obzirom na to da je pronađen fragmentiran iz dva dijela za koje se nije ni znalo da su bili dio jedne cijeline. Rekonstrukcija predmeta u Arheološkom muzeju u Zadru je dovela do nastanka hipoteze o tome kako dva pomenuta keramička nalaza predstavljaju minijatrni prikaz neolitske kuće.³⁸⁴ Dakle ovdje se radi o također namijenski izrađenom predmetu, sa ritualnom svrhom, ali koja je odlagana u zajedničke kućne prostore³⁸⁵, kao neki vid pokretnog hrama. Kada se radi o nalazima vinčanske kulture, potrebno je diskutovati nalaze bukranija sa lokaliteta Gomolava, na kojem je otkriveno čak osam primjeraka.³⁸⁶ Na osnovu postojećeg konteksta i pozicije na kojoj su pronađeni ovi bukraniji, zaključuje se da su postavljeni iznad ulaza u nastambe. Unutar ostataka kuće VI pronađene 1980. godine, pored jednog pomenutog bukranija pronađene au antropomorfne figurine sa inkrustiranim prikazima lova na bikove.³⁸⁷

Na osnovu ovakvih nalaza, kao i faunalnih i privrednih karakteristika nalazišta vinča i danilo kulture, u sklopu kojih je domestifikacija životinja bila razvijena, poznato je da *bos primigenius* imao veliku ulogu na ekonomskom i kulturološkom nivou.³⁸⁸ Vinčanskoj kulturi pripada još jedan doista fascinantant hramski nalaz sa lokaliteta Parța, južno od grada Timișoara u Rumuniji. Radi se o velikoj građevini iz dva dijela sa oltarnim stolovima i dvije keramičke statue, jedna sa ljudskim komponentama a druga sa bikovom glavom.³⁸⁹ Na oltarnim dijelovima i sličnim keramičkim postoljima su postavljene lobanje goveda.³⁹⁰ Istočni dio hrama je sadržavao akumuliranu količinu izgorjenih cerealia odloženih na postolje napravljeno od šiljaka slame, te jedan od prethodno pomenutih oltara za odlaganje prinosa božanstvu ili nekom štovanom biću.

³⁸⁴ Marijanović, 2016, str. 24

³⁸⁵ Ibid, str. 37

³⁸⁶ Jovanović, 2011, str. 35

³⁸⁷ Ibid, str. 34

³⁸⁸ Ibid, str. 38

³⁸⁹ Karavanić, Čondić, 2018, str. 63

³⁹⁰ Russel, 2012, str. 344

Ispred keramičkih skulptura čovjeka i bića sa glavom bika, nalazila su se postolja također za odlaganje prinosa.³⁹¹ U ovom hramu su pronađene spremne hrpe neoblikovane i nepečene keramike. Prema Lazareviću, ovo se potencijalno može asociirati sa teritorijom i pripadnosti iste tom društvu:

*The presence of workshops for ceramics or for the perforation and processing of flint or stone tools, the large number of idols, small cultic altars, community sanctuaries [...] leave the impression of some settlements with territory of association.*³⁹²

Kako su se trendovi, kulture i tehnologije razvijale, oblici iskazivanja vidova štovanja i/ili zahvalnosti je dobivao nove oblike. Kada se govori o periodu eneolita, na jednoj od najpoznatijih nekropola bakarnog doba Varna, je otkriveno na stotine zlatnih i bakarnih predmeta, od kojih je nekolicina bitna za pomenuti u svrhu ovog elaborata. Nalazi su toliko bogati zlatom i bakrom da se smatra da su neki od ukopa pripadali nekoj specijalnoj elitnoj klasi.³⁹³ Za našu tematiku, treba pomenuti ukop broj 36, u sklopu kojeg su pronađeni kao prilozi zlatne ploče u obliku bikova, dekorisane po rubovima metodom punktacije (dva primjerka) i još trideset zlatnih ploča oblika bikovih glava sa probušenim očima. Marija Gimbutas ih naziva *žrtvenim prinosima (sacrificial offerings)*.³⁹⁴ Najvjerojatnije jer je upravo ovaj grob bio simboličan³⁹⁵, bez ljudskih ostataka – kenotaf.

Ideja o kultu bika se također može izvući i iz već pominjane Ilijade, sa jednim fenomenom koji je uveliko prisutan u mitološkoj književnosti koji potiče iz tog vremena (brončanodobnog). Junaci koji se smatraju jednim od glavnih likova, po tradiciji prije velikih pohoda, posebice onih morskih, žrtvuju bika Zeusu ili Apolonu. Nakon žrtve, zajednički četa objeduje s mesom pomenute životinje i ječmom. Tako se desilo s Agamemnonovim Argejcima:

*Zapale vatru po čadorju svud i ručati stanu,
svaki nekom bogu vekovitom žrtvu prinese
moleć' se živ da smrt uteče i ratnoj huci.
Tad Agamemnon kralj junaka žrtvuje bika,*

³⁹¹ Lazarović, 2019, str. 42

³⁹² Ibid, str. 47

³⁹³ Pernicka, Anthony, 2010, str. 173

³⁹⁴ Gimbutas, 1977, str. 16

³⁹⁵ Ibid

*pretilog bika petaka svemogućem Kronovu sinu,
i starešine sviju Ahejaca stane pozivat':*

[...]

*A sam dođe na žrtvu Menelaj grlati ratnik,
jer je u duši znao da brat mu priprema gozbu.
stanu svi oko bika i uzmu ječmenog zrnja.³⁹⁶*

U periodu kada lov na životinje i njihovo domestificiranje više nije primarno zanimanje, osjećaj zajedništva koji dolazi sa lovom ostaje kao kulturološka potreba. Kada se bik žrtvuje višoj sili, Agamemnon je postigao tri stvari:

1. obezbijedio je objed svojoj vojsci pred dugačak put

2. kreirao osjećaj zajedništva i

3. zadovoljio potrebu prenesenu još od njegovih predaka, jer se tada krucijalan lov na životinje potrebne za ishranu, interpretirao kao ritual.³⁹⁷

Interesantno je kada se usporede ovi ritualni objedi sa onima koje je Ahilej vodio sa svojom vojskom. Vjerovatno s ciljem da se Ahilej prikaže kao antiheroj i profalan, objedovanje nije poporaćeno štovanjem božanstava prije početka pripreme hrane.

*Veliku mesarsku klupu kraj žarkoga postavi ognja,
na nju položi hrbat od pretile koze i ovce
i od tovnog krmka salovito debelo pleće.*

*Dok je Automedont drž'o, rasec'o je divni Ahlij
sve on razreže lepo i potom na ražnje navrti,
a jaku naloži vatru Patroklo podoban bogu.³⁹⁸*

Predstavljanje Ahilejove vojske na ovakav način, kreira očiglednu distinkciju između kraljeva i rebelskog heroja. Činjenica o tome da se upravo neki ovakav scenario koristi kao dokaz pomenutih karakteristika Ahileja, Agamemnona pa i Menelaja, govori ustvari o značaju ratničkog

³⁹⁶ Homer, Ilijada, II ;400, 410

³⁹⁷ Meisner, 2010, str. 4 - 7

³⁹⁸ Homer, Ilijada, IX ;210

objedovanja u ime božanstva nad rogatim životinjama, kao bitne komponente života tadašnjeg junaka.

Naredni kult koji se veže uz rogate životinje jeste kult jelena. Specifičnije, važno je navesti značaj jelenjih rogova koji su čest i prepoznatljiv nalaz u nekim kulturnim zajednicama. Takav je slučaj sa kulturom Lepenskog vira, čiji narod je uveliko praktikovao lov na pomenutu životinju, toliko aktivnu da je Srejević čak kovao i hipotezu da su se brinuli o velikoj grupi jelena.³⁹⁹ Koštani ostaci jelena su igrali veliku ulogu prilikom pravljenja nastambi na lokalitetu Lepenski vir. Isti su u komadićima bivali razbacani prije gradnje kuća, a i nakon prestanka života u njoj.⁴⁰⁰ Oblik i varijacija odlaganja ostataka jelena varira, u pojedinim slučajevima se radi samo o rogovima, a u nekim rogovima su idalje dio lobanje životinje; u slučaju kada se radi o setu, uglavnom su to ostaci mladog crvenog jelena.⁴⁰¹

Vesna Dimitrijević ovakvo odlaganje kostiju, isključujući one slučajeve kada su kosti pronađene u kutovima kao ostaci od objedanja, povezuje sa periodima godine koji su pogodni i nepogodni za lov. Prema ovoj teoriji, odlaganje samo rogova se povezuje sa završetkom zimskih mjeseci, kada je lov nepraktičan. Rogove još kao dio glave odrasle životinje autorica povezuje sa periodom kraja ljeta i početka jeseni, period koji vodi to sezoni kada je lov najlakši, jer se tada gotovo cijela populacija jelena u okolini drži na jednom mjestu.⁴⁰² O tome koliko je lov igrao veliku ulogu u sklopu ove kulturne skupine, također govori još jedan interesantan umjetnički nalaz. Radi se gravuri na ploči kamena pješčara, koji je pronađen u sklopu temelja nastambe br. 23; ali Srejević pretpostavlja da je ovo njegova sekundarna upotreba.⁴⁰³ Na gravuri je prikazana scena lova na neke rogate četveronožne životinje na obali rijeke – pretpostavka je da se radi o jelenima, s obzirom da na osnovu ostalih arheoloških nalaza, oni su dominantno lovljena kopnena životinja. Lepenski vir naravno nije jedini prahistorijski lokalitet na kojem je pronađena scena lova na jelene. Međuostalim se može navesti prikaz lova na jelene na poleđina keramičke posude sa lokaliteta Donja Branjevina u Srbiji⁴⁰⁴, te na zidovima pećine u Lipicima.⁴⁰⁵ Dodatno o pećinskim prikazima,

³⁹⁹ Srejević, 1979, str. 65 - 68

⁴⁰⁰ Dimitrijević, 2008, str. 2

⁴⁰¹ Ibid, str. 13

⁴⁰² Ibid

⁴⁰³ Srejević, 1969, str. 116

⁴⁰⁴ Bruner, 1979, str. 222 i 223

⁴⁰⁵ Benac, 2012, str. 13

može se pomenuti interesantna teorija o gravuri iz pećine Badanj kod Stoca koju iznosi Alojz Benac, o kojoj smo diskutovali kada smo se doticali kulta plodnosti i veza muškosti sa pikazom konja. Na osnovu faunalnih nalaza sa ovog lokaliteta, i ogromnog bogatstva skeletnih ostataka jelena koje ističe i Whallon⁴⁰⁶, Benac pretpostavlja da je na gravuri ustvari prikazan jelen, a ne konj.⁴⁰⁷ U poređenju pomenutih ostataka kosti jelena, ostataka od konja na Badnju gotovo i da nema.⁴⁰⁸

Jeleni su igrali veliku ulogu u eneolitskoj vučedolskoj kulturi, što se da zaključiti odmah po dobro očuvanom ritualnom ukopu diskutovane životinje na lokalitetu Gradac u blizini Vučedola u Hrvatskoj.⁴⁰⁹ Što se može interpretirati ko dio nekog životinjskog kulta u kombinaciji vjerovanja u zagrobni život. Također nam ovo govori o vjerovatnoći gdje je skupina odgovorna za ovaj ukop, bila s dovoljno hrane na raspolaganju da si prijušti ovakav gubitak.⁴¹⁰ Ostale karakteristike ovog specijalnog ukopa dodatno govore o toj ritualnosti istog – nalazio s na dubini od 1,60 metara, a oko skeleta jelena se nalazila velika količina rasutih fragmentiranih komada vučedolske keramike. Zatim u neposrednoj blizini ove jame, pronađena je figurina jelena, koja je kako se čini prema rekonstrukciji, imala keramički žrtvenik na glavi.⁴¹¹ Jeleni nisu bili jedine kultne životinje ukopavane na slične načine u sklopu vučedolske kulture. Kao još jedan interesantan primjerak, Jurišić navodi ukop goveda sa nalazišta Rudine kod Koprivničke Rijeke. U centralom dijelu jame, su ponađeni skeletni ostaci glave i dijela kostura goveda, oko kojeg su kao i u prethodno opisanom slučaju sa jelenom, bili rasuti fragmenti keramike. Iznad lobanje goveda, su se nalazile naslagane kamene ploče.⁴¹²

Tadašnji nosioci vučedolske kulture su bili toliko fascinirani sa jelenjim rogovima, da je kasniji lov na iste imao za cilj da se prikupi *materijal*, a ne striktno nešto za ishranu.⁴¹³ Na lokalitetu Kukuružište Streim, pronađene su jame sa ostacima jelenjih rogova sa tragovima rezanja i prerade, neki čak odbačeni i ostavljeni kao poluproizvod.⁴¹⁴ Jedna od interesantnih upotreba jelenjih rogova

⁴⁰⁶ Whallon, 1989, str. 14

⁴⁰⁷ Benac, 2012, str. 14

⁴⁰⁸ Ibid

⁴⁰⁹ Vukičević, Tušek, et al, 2006, str. 222

⁴¹⁰ Miloglav, 2019, str. 134

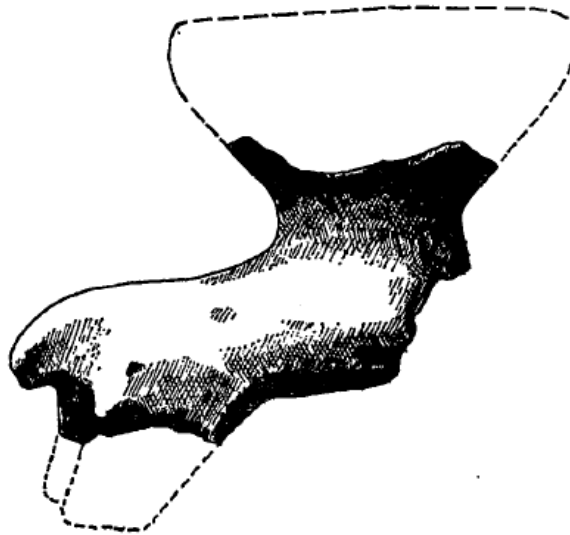
⁴¹¹ Jurišić, 1990, str. 25

⁴¹² Ibid, str. 27

⁴¹³ Bošnjak, Šimić i Roksandić, 2020, str. 94

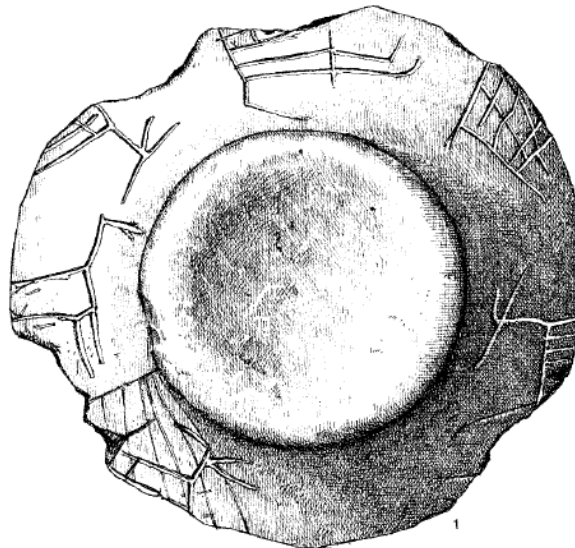
⁴¹⁴ Ibid, str. 96 - 97

na pomenutom lokalitetu jeste uspravno polaganje istih na uglovima nastambi, predstavljajući stalni dio kuće.⁴¹⁵

Slika 12: Ilustracija rekonstrukcije figurine jelena sa kulnom posudom sa lokaliteta Gradac kod Vučedola.

Preuzeto iz Jurišić, 1990, str. 26

Slika 13: Ilustracija poleđine posude sa lokaliteta Donja Branjevina, s urezanim figurama jelena. Preuzeto iz

Praistorija jugoslavenskih zemalja II – Neolit, 1979, T. XXXIX

⁴¹⁵ Bošnjak, Šimić i Roksandić, 2020, str. 94

5. Zaključak

Veze između vidova ishrane prahistorijskih zajednica i kultova koje su praktikovali su dakako evidentne. Na osnovu arheoloških nalaza koje smo kroz ovaj rad opisivali, uspješno se kreirala ne samo slika o njihovoj prehrani, već i o načinima na koje su se oni snalazili kako bi došli do hrane. Za vrijeme paleolita, mezolita i neolita, oslanjanje na više sile je najdominantnije, jer u tim periodima tehnologije nisu dosegle svoj prahistorijski vrhunac. Pojedine zajednice su još eksperimentisale, oslanjale se na trgovnu i kontakte. Ishrana je ovisila od nekoliko različitih faktora kao što su geografsko okruženje, opseg razvijenih tehnologija, razvijenih kontakata i snalažljivosti. Međutim, kako se iz mnogih nalaza zaključilo, može se pretpostaviti da sa njihove tačke gledišta, više sile su također predstavljale jedan, ako ne i najbitniji uslov za uspješan lov i/ili uzgoj. Raznolika božanstva i nevidljive snage su pored velike spiritualne pomoći u radu, predstavljale i motivaciju.

U ovim ranim periodima prahistorije također se vidi veliki broj pokušaja manifestacije u vidu pećinskih crteža i gravura, sa gravurom konja/jelena sa lokaliteta Badanj kod Stoca u Hercegovini, velikog ansambla slikanih scena ljudi sa alatima i socijalno raslojenog društva u pećini Magura iz Bugarske, te ugraviranih i oslikanih *phalusa* pećine Ledenjača kod Foče iz Bosne.

Možemo zaključiti da u gotovo svim zajednicama koje su se navodile kroz ovaj rad, kult plodnosti igra veliku i konstantnu ulogu. Naravno, kroz više različitih manifestacija i za više različitih svrha. Štovanje plodnosti zemlje je bilo prisutno kroz različite varijacije ovoga kulta, od paleolitskih venera do veoma dominantno prisutnog kulta velike majke, zatim od žrtvenih ritona i do doslovnog žrtvovanja životinja pa i bližnjih. Plodnost je kako se zaključilo, vidljiva ne samo kada se govori o zemljištu, već i kod razmnožavanja društva; te se u ovom trenutku može referirati na teorije Marije Gimbutas, o vezi zemlje i trudne žene – predstave vulve na antropomorfnim figurama u obliku trougla, koja se interpretira i kao njiva.⁴¹⁶

Nakon velikog razvitka tehnologija, raspoređivanja poslova i više razvijenih kontakata, što smo u radu prethodno ubicirali u period eneolita, oslanjanje na kult plodnosti nije više toliko prisutno. Naravno, nalazi u vidu antropomorfnih figura, koje bi u kamenodobnim periodima asociirali s plodnošću, dobijaju nova značenja. Kada su eneolitska i ranobrončanodobna društva

⁴¹⁶ Gimbutas, 1982, str. 201 - 211

shvatila da su tehnologije i obračanje pažnje na periode godišnjih doba dovoljni, dolazi do velikog oslanjanje na pretke kao one koji su im obezbijedili mudrost i učenost o potrebnim vještinama. Razvitak socijalne strukture i dolazak veće svijesti o prošlosti, se uzima kao novo vjerovanje u vidu obračanja onim precima kao višim silama. Nekako najevidentiji primjerak ovakvog vida kulta predaka, jeste slučaj stanovnika Lepenskog vira; koje uključuje vjerovanje kako se preminuli članovi zajednice pretvaraju u ribe, te da će u finalnoj formi kao sada pretci, doći da ih povedu u zagrobni život.⁴¹⁷

Bez obzira na to, što su različiti vidovi prahistorijske ishrane dobro evidentirani, i velika uloga koju su kulturološki kompleksi imali kod balkanskih prahistorijskih zajednica, pronalaženje ovakvih nalaza te povlačenje veza uz pomoć teorijske arheologije ima još dugačak put. Ovakve analize i elaborati o kulturi i pogledima na svijet prahistorijskih naroda, često podsjećaju na to, koliko još stvari ostalo za pronaći i dodijeliti im potencijalnu ulogu. Primjerak predmeta o kojem saznanje i varijacije interpretacija kao da nikada ne prestaju jesu dupljajska kolica – koja iako evidentno predstavljaju neki vid solarnog hiperborejskog kulta, se mogu asociirati i s plodnošću; s obzirom na prisutne *phaluse* i antropomorfne figure pronađene u istoj okolini i njihove spolne attribute.⁴¹⁸

Mnoga pitanja nažalost ostaju neodgovorena, a parcijalnu krivicu nose načini rada arheologa s kraja devetanestog i kroz dvadeseto stoljeće. Loša organizacija terenskog rada, pa čak i nestručni vodioci kampanja. Kao primjer može se uzeti slučaj sa lokalitetom Donja Branjevina u Srbiji, koja vođena od strane učitelja⁴¹⁹, gdje nas diskutabilan prjenos podataka o zatečenim kontekstima ponuka da se postavljaju pitanja *da li se radi o jami za otpatke ili o kulturnom prostoru? Ili čak oboje?* Te naravno situacije sa lošim pokušajima prezervacije nalaza, za što kao primjer se može navesti premazivanje kostiju lobanje neandertalaca pećine Krapina - slučaja koji i današnjim stručnjacima predstavlja problem u analiziranju.⁴²⁰ Situacija sa krapinskom lobanjom predstavlja nepovratnu štetu, koja je eventualno koštala potencijala nalaza da s modernom tehnologijom odgovori na pitanje kanibalizma neandertalaca balkanskog poluostrva.

⁴¹⁷ Živaljević, 2012, str. 198

⁴¹⁸ Garašanin, 1983, str. 532 i Palinačas, 2010, str. 75 – 78

⁴¹⁹ Balj, 2008, str. 9

⁴²⁰ Keenyleyside, Bertulli i Fricke, 1997, str. 40 - 43

Na osnovu podataka koji postoje i elaborata istih koje teorijska arheologija i kritički oblik razmišljanja može obezbijediti, da se zaključiti da veze između ishrane prahistorijskog naroda na Balkanu i kulturoloških kompleksa dakako postoje. U nekim slučajevima su predstavljali jedno.

6. Popis slika i tabela

Popis slika:

Slika 1: Crtež i prikaz koštanog srpa sa nalazišta tel Karanovo. Preuzeto od Gurova, 2012, str. 9

Slika 2: Crtež figurine vinča kulture sa lokaliteta Bariljevo sa prednje, stražnje i bočne strane. Preuzeto iz Praistorija jugoslavenskih zemalja II – Neolit, 1979, T. XXXIII

Slika 3: Crtež rekonstruirane Crvenokose boginje sa lokaliteta Donja Branjevina. Preuzeto iz Becker, 2007, str. 123

Slika 4: Ritus danilske kulture. Preuzeto iz Praistorija jugoslavenskih zemalja II – Neolit, 1979, TLXXXV

Slika 5: Ritus kakanjske kulture. Preuzeto iz Praistorija jugoslavenskih zemalja II – Neolit, 1979, T. LVIII

Slika 6: Crtež kamenog sloja nad grobom 8 i presjek konstrukcija pod zemljom. Preuzeto iz Benac, 1973, str. 31

Slika 7: Intepretacija dupljajskih kolica sa lokaliteta Grad. Preuzeto iz Praistorija jugoslavenskih zemalja IV – Brončano doba, 1983, T.LXXXIV

Slika 8: Oblutak sa fizičkim atributima čovjeka i ribe sa Lepenskog vira, iz kuće br. 44. Preuzeto iz Srejović, 1969, str. 32

Slika 9: Oblutak sa fizičkim atributima čovjeka i ribe sa Lepenskog vira, iz kuće br. 44. Preuzeto iz Srejović, 1969, str. 32

Slika 10: Ilustracija minijature nastambe sa lokaliteta Ovčarovo u Bugarskoj. Preuzeto iz Bailey, 2000, str. 160

Slika 11: Ilustracija rekonstrukcije drvenog lijesa sa lokaliteta Donja Dolina. Preuzeto iz Truhelka, 1903, str. 149

Slika 12: Ilustracija rekonstrukcije figurine jelena sa kultnom posudom sa lokaliteta Gradac kod Vučedola. Preuzeto iz Jurišić, 1990, str. 26

Slika 13: Ilustracija poledine posude sa lokaliteta Donja Branjevina, s urezanim figurama jelena. Preuzeto iz Praistorija jugoslavenskih zemalja II – Neolit, 1979, T. XXXIX

Popis tabela:

Tabela 1: Dominantne uzgajane žitarice i lagumi perioda neolita na Balkanu

Tabela 2: Dominantne domestikirane konzumirane životinje prahistorije Balkana

7. Sažetak

Uz pomoć generalnog sagledavanja umjentičkih i duhovnih prikaza i izrađevina prahistorijskih balkanskih naroda sa nalazima raznolikih vidova ishrane istih, postaju vidljive veze između ove dvije na prvi pogled odvojive komponentne tadašnjeg svakodnevnog života. Akumulacija nalaza prikupljenih u posljednjih 120 godina od strane balkanskih arheologa i stručnjaka, govori o uspješno razvijenom lovu, ribolovu, stočarstvu, zemljoradnji i vještinama prikupljanja divljih plodova od strane prahistorijskih zajednica. Neki od takvih nalaza uključuju direktne tragove uzgojene flore, ulovljenje i/ili uzgojene faune, kao i indirektno nalaze koje govore o samom prisustvu ovih vještina kao što su harpuni, vrhovi lovačkih strijelica, srpovi kao i žvrnjevi.

Pomenuti izražaji koji se vežu uz duhovnu kulturu prahistorijskog Balkana govore o prisustvu kulta velike majke, kulta plodnosti, kulta predaka, raznolikih manifestacija, više tipova kulta rogatih životinja (od kojih su u radu diskutovani kult bika i kult/štovanje jelenjih rogova) kao i kult lobanje i potencijalni kanibalizam. Svi od navedenih kultova su potvrđeni arheološkim nalazima, osim kanibalizma čiji tragovi su diskutabilne naravi. Najdominantniji kultovi su dakako oni vezani uz plodnost, koji su se iskazali kroz različite manifestacije. Te manifestacije su vidljive u figurinama kulta velike majke (plastične figure vinča kulture, crvenokosa boginja iz Donje Branjevine, figure butnirske kulture), žrtvenih ritona kakanjske, danilo i starčevačke kulture, kao i plodni prikazi pećinskih crteža i gravura lokaliteta Badanj kod Stoca u Hercegovini, Magura iz Bugarske i Ledenjča kod Foče iz Bosne.

Ključne riječi: prahistorija, prahistorijska ishrana, duhovna kultura, kult velike majke, kult plodnosti, kult bika, kult predaka, neolitski paket, bioarheologija, pećinska umjetnost, kanibalizam, kult lobanje,

8. Summary

With the help of a general viewing of the artistic and spiritual manifestations and works of prehistoric Balkan people, along with various kinds of ways of food consumption of the same, the lines between these two constructs become visible and irrevocable as a component of these people's everyday lives. An accumulation of the finds gathered in the last 120 or so years by Balkan archaeologists and experts, speaks about successfully developed hunting and fishing skills, animal husbandry, and agriculture, as well as skills required to gather wild flora. Some of these finds include direct traces of grown and cultivated plants as well as raised animals and some indirect material finds that indicate the existence of these practices, such as harpoons, spear tips, sickles, and grain mills.

The mentioned expressions that connect to the spiritual culture of the prehistoric Balkan are a sort of material culture that prove the existence of the cult of the great mother, fertility cult, ancestry cult, various spiritual manifestations, several kinds of horned animal cults (bull and deer antler cult) as well as skull cults and the potential presence of cannibalism. All of the mentioned cults have been very well confirmed by archaeological evidence except cannibalism, the evidence of which is dubious. The most dominant cults of all are, of course, those that are linked to fertility, which is present in more ways than one. Mostly, we can see this cult in the figurines of the cult of the great mother (figures of Vinča and Butmir culture, red-haired goddess from Donja Branjevina), sacrificial rhytons of Kakanj, Danilo and Starčevo culture, as well as fertility-linked cave drawings and engravings on the sights of Badanj near Stolac in Herzegovina, Magura cave in Bulgaria and Ledenjača cave near Foča in Bosnia.

Key-words: prehistory, prehistory food consumption, spiritual culture, cult of the great mother, fertility cult, bull cult, ancestry cult, Neolithic package, bioarcheology, cave art, cannibalism, skull cult,

9. Bibliografija

Izvori:

Flor 1947.: Lucius Annaeus Florus, Epitome of Roman History, Edward Seymour Forster, LCL

Herodotus, Historiae, ed. Ph. E. Legrand, Hérodote. Histoires, 9 vols. Paris: Les Belles Lettres, 1: 1932; 78
2: 1930; 3: 1939; 3-4: 1960; 5: 1946; 6: 1948; 7: 1951; 8: 1953; 9: 1954.

Homer, Ilijada, DERETA 2015, Beograd. Prijevod i popratni tekst Miloš N. Đurić

Pauzanija 1989.: Pauzanija, Opis Helade, Uroš Pasinij, Split: Logos

Literatura:

ANTHONY 2012: David W. Anthony, The Rise and Fall of Old Europe, The lost World of Old Europe, Institute for the Study of the Ancient World, Princeton University Press, str. 28 - 58

BASLER 1976: Đuro Basler, Paleolitsko prebivalište Badanj kod Stoca, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, N.S. Arheologija, Sv. XXIX, Sarajevo, 5-18

BASLER 1979: Đuro Basler, Paleolitske i mezolitske regije i kulture u Crnoj Gori, Praistoria jugoslavenskih zemalja I – Paleolit i Mezolit, (u. Alojz Benac), ANUBIH, str. 387 – 405

BASLER 1980: Đuro Basler, Pećinski crteži u sitočnoj Bosni, Bilten Speleološkog društva “Bosansko-hercegovački krš” Naš krš, Volumen VI. Br. No. 8, Juni 1980, str. 65 - 77

BASLER 1984: Đuro Basler, Paleolitsko doba, Kulturna istorija Bosne i Hercegovine: od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod Osmansku vlast, (u. Miloslav Popadić), Veselin Masleša, Sarajevo, str. 13 – 29

BAILEY 2000: Douglass W. Bailey, Balkan Prehistory: Exclusion, Incorporation and Identity, Taylor & Francis Group, London, 2000

BALEN 2018: Jacqueline Balen, Badenska kultura, Bakreno doba u Sjevernoj Hrvatskoj, Povratak u Prošlost, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, str 65 – 85

BALJ 2008: Lidija Balj, Crvenokosa boginja kao simbol, Rad Muzeja Vojvodine 50: Arheologija, Novi Sad, str. 9 - 23

BATOVIĆ 1967: Šime Batović, Pokapanje pokojnika u Smilčiću i Kult Mrtvih u neolithu Dalmacija, Arheološki radovi i raaprave IV-V, Jugoslavenska Akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1967, str.

- BATOVIĆ 1979: Šime Batović, Jadranska zona, Praistorija jugoslavenskih zemalja 2 – Neolit (u. Alojz Benac), ANUBIH, Sarajevo 1979, str. 473 - 635
- BENAC 1958: Alojz Benac, Neolitsko naselje u Lisičićima kod Konjica, Djela Naučnog društva NR Bosne i Hercegovine, Knjiga X, 1958
- BENAC 1964: Alojz Benac, Studije o kamenom i bakarnom dobu u sjeverozapadnom Balkanu, Veselin Masleša, Sarajevo 1964
- BENAC 1971: Alojz Benac, Obre II – Neolitsko naselje butmirske grupe na Gornjem polju, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine XXVI, Sarajevo, str. 5 – 300
- BENAC 1973: Alojz Benac, Obre I – Neolitsko naselje starčevačko-impreso i kakanjske kulture na Raskršću, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, XXVII/XXVIII, Sarajevo, str. 5 - 171
- BENAC 1979: Alojz Benac, Pelazna zona, Praistorija jugoslavenskih zemalja 2 – Neolit (u. Alojz Benac), ANUBIH, Sarajevo 1979, str. 363 – 473
- BENAC, GARAŠANIN, SREJOVIĆ 1979: Alojz Benac, Milutin Garašanin, Dragoslav Srejšović, Uvod, Praistorija jugoslavenskih zemalja 2 – Neolit (u. Alojz Benac), ANUBIH, Sarajevo 1979, str. 11 - 33
- BENAC, GARAŠANIN, SREJOVIĆ 1979: Alojz Benac, Milutin Garašanin, Dragoslav Srejšović, Zaključna razmatranja, Praistorija jugoslavenskih zemalja 2 – Neolit (u. Alojz Benac), ANUBIH, Sarajevo 1979, str. 635 - 669
- BENAC 2012: Alojz Benac, Religijske predstave prastanovnika južnoslavenskih zemalja, Djela ANUBIH-a, Knjiga LXXXIV (u. Blagoje Govedarica), Sarajevo, 2012
- BENAC 1972/1973: Alojz Benac, Obre I – Neolitsko naselje starčevačko-impreso i kakanjske kulture na Raskršću, Glasnik Zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine XXVII/XXVIII, 1973, str. 5 - 171
- BORIĆ, DIMITRIJEVIĆ 2007: Dušan Borić, Vesna Dimitrijević, When did the “Neolithic package” reach Lepenski Vir? Radiometric and faunal evidence, Documenta Praehistorica XXXIV, str. 53 – 77
- BORIĆ 2006: Dušan Borić, Kultura Lepenskog vira u svetlu novih istraživanja, Glasnik Srpskog arheološkog društva, Beograd 2008, str. 9 – 44
- BORIĆ, FRENCH, STEFANOVIĆ et al. 2014: Dušan Borić, Charles A. I. French, Sofija Stefanović et al., Late Mesolithic lifeways and deathways at Valasc (Srbija), Journal of Field Archaeology, Vol. 39, No. 1, Trustees of Boston University, str. 4 – 31

BOKONYI 1969, S. Bokonyi, Kičmenjaci (Prethodni izvještaj), Lepenski vir: Nova praistorijska kultura u Podunavju, Štampa "Kultura Beograd, str. 224 – 230

BOŠNJAK, ŠIMIĆ, ROKSANDIĆ 2006: Slavica Bošnjak, Dora Šimić, Danijela Roksandić, New insights on antler technology from Vučedol – Kukukuruzište Streim, Proceedings of International Scientific Conference, Methodology & Archaeometry, Filozofski fakultet u Zagrebu, Hrvatska 2006, str. 87 - 97

BUSULADŽIĆ 2020: Adnan Busuladžić, Sjaj antičkih Grčka, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Štamparija Fojnica, Sarajevo 2020

CLASON 1979: A. T. Clason, The Farmers of Gomolava in The Vinča and La Tene Period, Rad Vojvodanskih Muzeja br. 26, str. 60 – 114

ČOVIĆ 1983: Borivoj Čović, Regionalne grupe ranog bronzanog doba: Prelazna zona, Praistorija jugoslavenskih zemalja IV – Brončano doba. ANUBIH, str. 114 - 191

ČOVIĆ 1987: Borivoj Čović, Grupa Donja Dolina – Sanski Most, Praistorija jugoslavenskih zemalja V – Željezno doba, (u: Alojz Benac) ANUBIH, str. 232 – 288

ČOVIĆ 1988: Borivoj Čović, Željezno doba, Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine TOM 1, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine u Sarajevu (u. Borivoj Čović), str. 24 – 26

ČOVIĆ 1988b: Borivoj Čović, Naučna djelatnost u oblasti prahistorijske arheologije, Spomenica stogodišnjice rada Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine: 1888 – 1988, Zemaljski muzej BiH, str. 74 - 96

ÇILINGIROĞLU 2005: Çiler Çilingiroğlu, The concept of "Neolithic package": considering its meaning and applicability, Documenta Praehistorica XXXII, 1 – 13 str.

DAUTBEGOVIĆ 1988: Almaz Dautbegović, Uz stogodišnjicu Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Spomenica stogodišnjice rada Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine: 1888 – 1988, Zemaljski muzej BiH, str. 7 - 35

DIMITRIJEVIĆ 1979: Stojan Dimitrijević, Retz – Gajary kultura, Praistorija jugoslavenskih zemalja III – Eneolit, (u. Alojz Benac), ANUBIH, Sarajevo, str. 343 – 367

DIMITRIJEVIĆ 1979: Stojan Dimitrijević, Sjeverna zona, Praistorija jugoslavenskih zemalja 2 – Neolit (u. Alojz Benac), ANUBIH, Sarajevo 1979, str. 229 – 363

DIMITRIJEVIĆ 2008: Vesna Dimitrijević, Lepenski Vir animal bones: what was left in the houses?, The Iron Gates in Prehistory, str. 1 – 14

DOUKA, PERLÈS, VALLADAS et. al. 2011: K. Douka, Catherine Perles, M. Vanhaeren et al, Franchthi Cave revisited: the age of the Aurignacian in south-eastern Europe, *Antiquity* 85, str. 1131 - 1150

FILIPOVIĆ 2021: Dragana Filipović, Archaeobotanical evidence of plant use at the site of Belovode, The Rise of Metallurgy in Eurasia, *Archaeopress Archaeology*, str. 236 – 249

FRAYER, ORSCHIEDT et al 2006: David W. Frayer, Jorg Orschiedt, et al, Krapina 3: Cut Marks and Ritual Behaviour?, *Periodicum Biologorum*, Vol. 108, No. 4, USA, str. 519 - 524

GARAŠANIN 1979: Milutin Garašanin, Centralnobalkanska zona, Praistorija jugoslavenskih zemalja 2 – Neolit (u. Alojz Benac), ANUBIH, Sarajevo 1979, str. 79 – 213

GARAŠANIN 1983: Milutin Garašanin, Dubovačko-žutobrdska grupa, Praistorija jugoslavenskih zemalja IV – Bronzano doba (u. Alojz Benac), ANUBIH, Sarajevo 1983, str. 520 – 536

GIMBUTAS 1970: Marija Gimbutas, Obre, Yugoslavia: Two Neolithic Sites, *Archaeology* Vol. 23, No. 4, Institute of America, 1970, str. 287 – 297

GIMBUTAS 1977: Marija Gimbutas, Varna: A Sensational rich Cemetary of the Karanovo civilization, about 4500 BC, Expedition, Volume Summer 1977, Penn Museum, str. 39 - 47

GIMBUTAS 1982: Marija Gimbutas, The Goddesses and Gods of Old Europe 6500 – 3500 BC: Myths and Cult Images, University of California Press

GREENFIELD 1988: Haskel J. Greenfield, The Origins of Milk and Wool Production in the Old World, *Current Anthropology* Volume 29, Number 4, August – October 1988, str. 573 – 593

GREENFIELD 2015: Haskel J. Greenfield, A reconsideration of Secondary Product Revolution in south-eastern Europe: on the origins and use of domestic animals for milk, wool and traction in the central Balkans, *The Zooarchaeology of Fats, Oils, Milk and Dairying*, Proceedings of the 9th Conference of the International Council of Archaeozoology, Oxbow Books and the individual authors, 2005, str. 14 – 32

GRAVES 1995: Rober Graves, *The Greek Myths*, Penguin Books Ltd, Harmondsworth – Prijevod Gordana Mitrinović-Omčikus (u. Jovan Hristić), Nolit, Beograd, 1995

GUROVA 2012: Maria Gurova, Establishing the Identity of Bulgaria's First Farmers – a New Perspective, *Archaeologia Bulgarica* XVI, 2, str. 1 – 26

HELMER, 1992, Daniel Helmer, *La domestication des animaux par les hommes préhistoriques*, Masson, Paris, 1992

- HELMER, BLAISE, GOURICHON et al 2018: Daniel Helmer, Emilie Blaise, Lionel Gourichon et al, Using cattle for traction and transport during the Neolithic period: Contribution of the study of the first and second phalanxes, *Bulletin de la Societe prehistorique francaise*, str. 71 – 98
- HOURMOUZIADIS 1973: G. Hourmouziadis, Burial customs. In D. Theocharis, *Neolithic Greece*, National Bank of Greece, Athens, str. 201–12.
- IVANOVA, GUROVA, SPASSOV et al. 2015: Stefanka Ivanova, Maria Gurova, Nikolai Spassov et al, Magura Cave, Bulgaria: A multidisciplinary study of Late Pleistocene human paleoenvironment in the Balkans, *Quaternary International* xxx (2015), Elsevier, str. 1 – 23
- JOVANOVIĆ 2011: Marija Jovanović, *Masters of Clay and Wheat*, The Museum of Vojvodina, Novi Sad, (u. Uglješa Belić MA), Srbija, 2011
- JURIŠIĆ 1990: Mario Jurišić, Ukopi životinja na Vučedolu, *Opvscvla archaeologica*, 14 (1), 17-31. (Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/5317>), Hrvatska 1990
- KARAVANIĆ 1995: Ivor Karavanić, Upper Paleolithic occupation levels and late-occurring Neanderthal at Vindija cave (Croatia) in the context of Central Europe and The Balkans, *Journal of Anthropological Research*, Vol. 51, 1995, str. 9 – 35
- KARAVANIĆ 2004: Ivor Karavanić, *Život neandertalca*, Školska knjiga, Zagreb, 2004
- KARAVANIĆ, PATOU-MATHIS 2009: Ivor Karavanić, Marylene Patou-Mathis, Middle/Upper Paleolithic Interface in Vindija Cave (Croatia): New Results and Interpretations, *Sourcebook of Paleolithic Transitions: Methods, Theories and Interpretations*, (u. Marta Camps, Parth Chauhan), Springer, 2009, str. 397 - 405
- KARAVANIĆ 2015: Ivor Karavanić, *Starije kameno doba*, Univerzitet u Sarajevu (u. Edin Bujak), Sarajevo, 2015
- KARAVANIĆ, ČONDIĆ 2018: Ivor Karavanić, Natalija Čondić, *Religije kameno doba*, *Katalozi i monografije* 31, Arheološki muzej Zadar, (u. Jakov Vučić), Zadar, 2018
- KALJANAC 2010: Adnan Kaljanac, *Legenda od Kadmu i problem porijekla Enhelejaca*, *Godišnjak – Centar za balkanološka ispitivanja Knjiga* 39, ANUBIH, Sarajevo 2012, str. 53 – 81
- KEENLEYSIDE, BERTULLI, FRICKE 1997: Anne Keenleyside, Margaret Bertulli, Henry C. Fricke, *The Final Days of the Franklin Expedition: New Skeletal Evidence*, *Arctic* Vol. 50, No. 1, str. 36 – 46

- KELLER 1996: Mara Lynn Keller, Gimbutas's Theory of Early European Origins and the Contemporary Transformation of Western Civilization, *Journal of Feminist Studies in Religion*, Vol. 12, No. 2 (Fall, 1996), Indiana University Press, str. 73 – 90
- KORPE 2019: Reyhan Korpe, Scamander: From Trojan War to end of Antiquity: It's Mythology and Iconography, *International Journal of Scientific and Technological Research*, Vol. 5, No. 2, str. 349 - 359
- KRAMBERGER 2017: Anja Hellmuth Kramberger, Keramički tipovi i njihovo rasprostiranje, *Monkodonja 2, Monografije i katalozi 28/1*, Pula 2017, str. 77 - 303
- KROLL 2015: Helmut Kroll, Tragovi prapovijesnih korištenih biljaka iz Monkodonje – Biljni nalazi, *Monkodonja Knjiga 1, Monografije i katalozi 25*, Pula 2015, str. 105 – 109
- KRZNARIĆ-ŠKRIVANKO 2015: Maja Krznarić-Škrivanko, Rezultati dimitrijevićevih istraživanja Spota u svijetlu novih istraživanja, *OPVSCVLA ARCHAEOLOGICA*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 2015, str. 359 – 395
- LAZAROVIĆ 2019: Gheorghe Lazarović, Are there cities and fairs in the Neolithic? Part I – from PPN to late Neolithic, *Acta Terrae Septemcastrensis*, XVIII, Rumunija, str. 22 - 91
- LEOROI-GOURHAN 1968: Andre Leroi-Gourhan, *Les Religions de la Préhistoire*, Presses Universitaires de France, Paris, 1964
- MALY 1904: Karlo Maly, Plodovi i sjemenje iz predhistorijske sojenice u Donjoj Dolini, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, Januar – Mart 1904, str. 487 – 492
- MALEZ 1985: Mirko Malez, Spilja Vindija kao kultno mjesto neandertalaca, *Godišnjak Gradskog muzeja Varaždin broj 7*, Varaždin 1985, str. 31 – 48
- MARIĆ 1964: Zdravko Marić, Donja Dolina, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine: Arheologija*, Sveska XIX – 1964, Sarajevo 1964, str. 5 – 128
- MARIJANOVIĆ 1988: Brunislav Marijanović, Neolitsko doba, *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine TOM 1*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine u Sarajevu (u. Borivoj Čović), str. – 16 - 18
- MARIJANOVIĆ 2016: Brunislav Marijanović, Minijatura iz Smilčića, *Archaeologia Adriatica Vol. 10*. No. 1, Sveučilište u Zadru, Zadar 2016, str. 21 - 37
- MESIHOVIĆ 2013: Salmedin Mesihović, *ΙΑΛΥΠΙΚΗ* – Digitalna prepirska doktorskog rada, Elektronsko izdanje, Sarajevo, 2013

- MEISNER 2010: Dwayne A. Meisner, Death and Sacrifice in Homer's Iliad, Digitalna prepiska, University of Western Ontario (https://www.academia.edu/36303218/Death_and_Sacrifice_in_Homers_Iliad)
- MIHALOVIĆ, TERŽAN 2020: Kristina Mihalović, Biba Teržan, Svakodnevnica u utvrđenom naselju gradine Monkodonja, Sažetak na temelju sitnih nalaza, Monkodonja Knjiga 3, Monografije i Katalozi 34 – Arheološki Muzej Istre, Istra, 2020, str. 569 – 587
- MIHOVILIĆ, HANSEL, TERŽAN et al 2009: Kristina Mihovilić, Bernard Hansel, Biba Tržan, Gospodarstvo i hrana, Monkodonja i Mušego, Arheološki muzej Istre, Katalog 79, Tiskara Nova, Galijžana
- MIRACLE 2005: Miracle, Preston. Late Musterian subsistence and cave use in Dalmatia: The zooarchaeology of Mujina Pećina, Croatia. International Journal of Osteoarchaeology, 2005 John Wiley & Sons Ltd. University of Cambridge, 2005, 85 – 105. str.
- MIRACLE, KARAVANIĆ, CULIBERG et al 2008: Miracle Preston, Ivor Karavanić, Metka Culiberg, The Middle Paleolithic from Mujina Pećina, Dalmatia, Croatia, Journal of Field Archaeology Vol. 33, 2008, 259 – 277. str.
- MIRACLE, RAINSFORD, O'CONNOR 2014: Preston Miracle, Clare Rainsford, Terry O'Connor, Fishing in the Adriatic at the Mesolithic – Neolithic transition: Evidence from Vela Spila, Croatia, Environmental Archaeology, Vol. 0, No. 0, Association for Environmental Archaeology, str. 1 - 10
- MILOGLAV 2018: Ina Miloglav, Vučedolska kultura, Bakreno doba u Sjevernoj Hrvatskoj, Povratak u prošlost, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, str. – 113 – 145
- NAUMOV, MITOSKI, TALEVSKI et al 2021: Goce Naumov, Aleksandar Mitoski, Hristijan Talevski et al, The Early Neolithic tell of Vrbiljska Čuka in Pelagonia, Praehistorische Zeitschrift, De Gruyter, str. 346 – 381
- PAPAZOGLU 1968: Fanula Papazoglu, Ljudske žrtve I tragovi kanibalizma kod nekih srednjobalkanskih antičkih plemena, Zbornik Filozofskog fakulteta, knjiga X-1, Beogradski Univerzitet, Beograd, 1968, str. 47 – 61
- PALINACAŞ 2010: Palinacaş Nona, Reconfiguring anatomy: ceramics, cremation and cosmology in the Late Bronze Age in the Lower Danube, Body Parts and Bodies Whole Changing relations and meanings, Oxbow Books, Oxford UK, str. 72 - 90
- PERLÈS 2004, Catherine Perlès, The Early Neolithic in Greece: Three first farming Communities in Europe, Cambridge World Archaeology, (u. Norman Yoffee), 2004

- PERNICKA, ANTHONY 2012: Ernst Pernicka, David Anthony, The Invention of Copper Metallurgy and the Copper Age of Old Europe, The Rise and Fall of Old Europe, The lost World of Old Europe, Institute for the Study of the Ancient World, Princeton University Press, str. 162 - 178
- PUC 2020: Nejc Puc, Artefakti od kosti, rogova i zuba iz rano – do srednjobrončanodobne gradine Monkodonja, Monkodonja Knjiga 3, Monografije i Katalozi 34 – Arheološki Muzej Istre, Istra, 2020, str. 265 – 457
- RICHARDS, PETTITT, KARAVANIĆ 2000: Michael P. Richards, Paul B. Pettitt, Ivor Karavanić, Neanderthal diet at Vindija and Neanderthal predation: The evidence from stable isotopes, Proceeding of the National Academy of Sciences of the United States of America Vol. 97, No. 13, U.S.A., 2000, str. 7663 – 7666 str.
- RODDEN 1996: R. J. Rodden, Nea Nikomedeia I: The Excavation of an Early Neolithic Village in Northern Greece 1961 – 1964, The British School at Athens, 1996
- RUSSEL 2012: Social Zooarchaeology: Humans and animals in Prehistory, Cambridge University Press, USA, 2012
- SCHULTING 2013: Rick J. Schulting, Ancient Death Ways: Proceedings of the workshop on archaeology and mortuary practices, Mesolithic Skull Cults, (u. Kim von Hackwitz & Rita Peyroteo-Stjerna), Uppsala Universitet, 2013, str. 19 - 46
- SHERRATT 1997: Andrew Sherratt, Plough and Pastoralism: Aspects of the Secondary Product Revolution (1981), Economy and Society in Prehistoric Europe, Edinburgh University Press, str. 158 – 199
- SEKELJ IVANČAN 2016: Tajana Sekelj Ivančan, Tkalački stan iz Virja, Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu, Institut za arheologiju Zagreb, 2016, str. 171 – 237
- SREJOVIĆ 1969: Lepenski vir: Nova praistorijska kultura u Podunavlju, Srpska književna zadruga, Beograd, Štampa “Kultura”, 1969
- SREJOVIĆ 1972: Dragoslav Srejović, Europe’s First Monumental Sculpture: Lepenski Vir, Stein and Day Publishers, (u. Sir Mortimer Wheeler) New York USA
- SREJOVIĆ 1979: Dragoslav Srejović, Protoneolit – Kultura Lepenskog vira, Praistorija jugoslavenskih zemalja 2 – Neolit (u. Alojz Benac), ANUBIH, Sarajevo 1979, str. 33 - 79
- SREJOVIĆ 1997: Dragoslav Srejović, Arheološki leksikon, Savremena administracija (u. Jelena Marjanović), Beograd, 1997

STIPČEVIĆ 1989: Aleksandar Stipčević, Iliri: Povijest, Život, Kultura II dopunjeno izdanje. Školska Knjiga, Zagreb, 1989.

STOJANOVSKI, ŽIVALJEVIĆ, DIMITRIJEVIĆ et al. 2020: Darko Stojanovski, Ivana Živaljević, Vesna Dimitrijević et al, Living off the land: Terrestrial-based diet and dairying in the farming communities of the Neolithic Balkans, PLOS ONE 15(8), str. 1 – 27

ŠLJIVAR, JACANOVIĆ 2005: Zoomorphic Figurines from Belovode, Zbornik Narodnog muzeja XVIII-1: arheologija, Narodni muzej Beograd, str. 69 – 77

ŠOŠIĆ KLINDŽIĆ 2015: Rajna Šošić Klindžić, Položaj arheologije u 21. Stoljeću, Uvod u teorijsku arheologiju, Filozofski fakultet u Zagrebu FF Press, 2015, str. 145 - 177

TASIĆ, DIMITRIJEVIĆ 1979: Nikola Tasić, Stojan Dimitrijević, Uvod, Praistorija jugoslavenskih zemalja III – Eneolitsko doba (u. Alojz Benac) ANUBIH, 1979, str. 11 - 27

TOŠKAN, ACHINO, BECKER 2020: Borut Toškan, Katia F. Achino, Cornelia Becker, Životinjski ostaci iz brončanodobnog nalazišta Monkodonja: sirovi podaci, Monkodonja Knjiga 3, Monografije i Katalozi 34 – Arheološki Muzej Istre, Istra, 2020, str. 457 - 459

TRINGHAM 1971: Ruth Tringham, Hunters, Fishers and Farmers of Eastern Europe 6000 – 3000 BC, Hutchinson University Library, 1971

TRUHELKA 1902: Ćiro Truhelka, Sojenica u Donjoj Dolini (Drugo iskopavanje god. 1901.), Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine XIV, str. 135 – 129, Sarajevo, 1902

TRUHELKA 1903: Ćiro Truhelka, Sojenica u Donjoj Dolini /Treće otkopavanje od 1902.), Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine XV, str. 143 – 152, 373 – 384, 529 – 558, Sarajevo, 1903

TRUHELKA 1906; Ćiro Truhelka, Sojenica u Donjoj Dolini (Peto otkopavanje od 1904.), Glasnik Zemaljskog muzeja XVIII, Sarajevo, 1906.

TSONEV 2009: Tsoni Tsonev, Ideology of Social Change in the Eneolithic/Bronze Age Parietal Art in the Magura Cave, North-west Bulgaria, XXIII Valcamonica Symposium Papers, Centro Camuno di Studi Preistorici, 2009, str. 349 - 356

ULRICH 2005: Herbert Ullrich, Cannibalistic rites within Mortuary Practices from The Paleolithic to Middle ages in Europe, Anthropologie, Vol 43, No. 2/3, Moravian Museum, str. 249 - 251

VALAMOTI 2014: Sultana Maria Valamoti, Harvesting the 'wild'? Exploring the context of fruit and nut exploitation at Neolithic Dikili Tash, with specific reference to wine, *Vegetation History and Archaeobotany*, Volume 24, Number 1, Springer 2014, str. 35 - 46

VAN ZEIST, BOTTEMA 1971: W. Van Zeist, S. Bottema, Plants husbandry in Early Neolithic Nea Nikomedeia, Greece, *Acta Bot. Neerly*, 20(5), str. 524 – 538

VUKIČEVIĆ, TRUŠEK, BABIĆ et al. 2006: Tatjana Trbojević Vukčičević, Tatjana Tušek, Krešimir Babić et al, Archaeozoological research on red deer (*Cervus elaphus* L.) from Croatian archaeological sites, *Veterinarski arhiv* 76 (Suppl), Hrvatska, str. 221 - 228

WACE, THOMPSON 1912: A. J. B. Wace, M. S. Thompson, *Prehistoric Thessaly*, Cambridge: at the University Press, 1912

WHALLON 1989: Robert Whallon, The Paleolithic Site of Badanj, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, Nova Serija – Tom 44, Sarajevo, 1989, str. 7 – 20

WILKES 1992: John Wilkes, *The Illyrians*, Wiley-Blackwell, New Jersey, USA, 1992

WOLDRICH 1896: Ivan Woldrich, Fauna kičmenjaka ripačke sojenice, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* VIII, Sarajevo, str. 3 – 43

ZIELO 2018: Alessia Zielo, After-Death Manipulation: The Treatment of the Skull in Prehistoric Funereal Contexts, *Global Journal of Archaeology & Anthropology*, Juniper Publishers, str. 28 – 32

ŽIVALJEVIĆ 2012: Ivana Živaljević, Big Fish Hunting: interpretation of stone clubs from Lepenski Vir, Conference: N. Vasić (ed.) *Harmony of Nature and Spirituality in Stone* (Proceedings of the 2nd International Conference in Kragujevac, Serbia, March 15-16, 2012), Stone Studio Association: Belgrade: 195-206.

10. Biografija

Karaica Amina je rođena 15. oktobra 1996. godine u Sarajevu, gdje je završila osnovno i srednjoškolsko obrazovanje. Po završetku srednje škole 2015. godine, stječe titulu poslovno-pravnog tehničara. Naredne godine upisuje Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu na Odsjeku za historiju – Katedra za arheologiju. Za vrijeme dodiplomskog studija, učestovala je na arheološkim iskopavanjima na neolitskom lokalitetu Butmir kod Sarajeva, srednjovjekovnoj nekropoli Metaljica kod Tarčina, nalazištu Mile kod Visokog, i na ostacima Kalin hadži-Alijine džamije u Sarajevu.

U periodu između 2015. i 2019. godine, sezonski volontira za vrijeme manifestacija Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu.

Dodiplomski studij završava u septembru 2020. i stječe zvanje Baccalaureata arheologije odbranom rada na temu “Ostave srednjobosanske kulture”. Iste godine upisuje dvopredmetni postdiplomski studij Filozofskog fakulteta u Sarajevu na Odsjeku za historiju – Katedra za arheologiju i Katedra za historiju umjetnosti. Za vrijeme cjelokupnog drugog ciklusa studija, Karaica je bila redovan član Studentske asocijacije Filozofskog fakulteta, dva mjeseca kao sekretar Asocijacije, a ostatak članstva kao predstavnik prve i druge godine studenata arheologije i historije umjetnosti drugog ciklusa.